

VAN BÖLGESİNDE URARTU ARAŞTIRMALARI (I)

Askerî ve Sivil Mimariye Ait Yeni Gözlemler

M. Taner Tarhan — Veli Sevin

Bilindiği gibi, Van ve yakın çevresinde yapılan Urartu araştırmalarının tarihçesi geçen yüzyılın başlarına değin uzanmaktaysa da, bölgenin sistematik bir şekilde incelenmesine ancak son yirmi yıl içinde başlanabilmektedir. Bundan önceki incelemeler özellikle, arkeolojik bilgilerden büyük ölçüde yoksun araştırmacılarca yapılmış olduğundan, pek fazla sonuç vermemiştir. Ayrıca önemli bir etken olarak Doğu Anadolu'daki ulaşım şebekesinin yetersizliği de büyük bir rol oynamış olsa gerektir.

Buna karşılık son onbeş-yirmi yıl içinde Doğu Anadolu'da, İngiliz, Kuzey-batı İran'da Alman Arkeoloji Enstitüleri ve Sovyetler Birliği'nde de Sovyet bilim adamlarının yaptıkları yüzey araştırmaları ile, çok kısa bir zamanda birçok yeni Urartu yerleşme merkezini saptamak mümkün olmuştur.

Bunlara paralel olarak Türk bilim adamları da, son yirmi yıl içinde, Doğu Anadolu ve özellikle Urartu ile ilgilenmeğe başlamışlar, bölgede yaptıkları çalışmalarla, Urartu tarih ve kültürüne önemli katkılarda bulunmuşlardır¹. Bu araştırmalara karşın, bugüne değin, Urartu kaleleri ile yerleşme alanları arasındaki ilişkiler konusu ise yeterince araştırılmış değildir. Biz bu yazımızda, esas olarak, biri Van Gölü'nün kuzeyinde, öteki ise doğusunda yer alan iki Urartu yerleşme yerini ayrıntılarıyla tanımlamağa ve bu arada da bazı sorunlara değinmeğe çalışacağız².

1 Bk. Kleiss-Hauptmann 1976, 7 vdd.

2 Bu araştırmaların yapılabilmesi için elinden gelen her türlü yardımı esirgemeyen Van Belediye Başkanı sayın Tayyar Dabbağoğlu'na ve eskiden beri bölgeyi kendi olanakları ile karış karış gezerek değerlendirmiş bulunan emekli öğretmen sayın Mevlüt Okayer'e değerli yardım ve öncülüğü nedeniyle teşekkürü zevkli bir görev saymaktayız.

Bendimahi (Muradiye) Ovası :

Van Gölü kapalı havzasında, birbirinden dağ sıraları, volkan konileri ve lav yatakları ile ayrılmış bazı alüvyonlu ovalar ve geniş tabanlı vadiler yer almaktadır. Çeşitli yükseklikteki bu ovalar bazen yanyana dizilmiş, oldukça derin kazılmış vadiler de bunları birbirine birleştirmiştir. Bu ova gruplarından birini de, Bendimahi çayının birleştirdiği Muradiye-Çaldıran ovaları meydana getirirler.

Eskiden *Bergri* diye anılan Muradiye ovası, kuzeyden güneye doğru akan ve Van Gölü'ne dökülen Bendimahi çayına dayanılarak Bendimahi Ovası olarak da adlandırılmaktadır. 112 km karelik bir alana yayılmış bulunan ova, Van Gölü'nden pek az bir yüksekliğe sahiptir; tabanı ve etrafını çevreleyen arızalar, kuzeydeki Tendürek (3 660 m) volkanının patlamaları sonucunda meydana gelen bazik lavların güneye doğru akması yüzünden oluşmuştur³. Tabanı lavlardan oluşan bu düzlük sonradan, kaynaklarını Tendürek eteklerinden alan Bendimahi çayı ve kollarının taşıdığı alüvyonlarla kaplanmış ve günümüzdeki ziraate elverişli ova yavaş yavaş meydana gelmiştir⁴. Gölün kuzey-doğu ucunda, yani Bendimahi çayının ağız kısımlarında, günümüzde de büyük çapta bir alüvyonlaşmayı görmek mümkündür. Ancak, Bendimahi çayının eseri olan bu alüvyonlaşmanın, belirli bir zaman içindeki değeri hakkında bilgi sahibi olamadığımızdan, Urartular çağında kıyı ovası durumunun nasıl olduğuna dair kesin birşey söylenmesi çok güçtür; fakat dikkat edilecek olursa, bugün kıyıda yaklaşık olarak 1 km kuzeyde bulunan eski Bendimahi köprüsü civarında bile bataklıklar yoğun bir biçimde görülmektedir. Bu nedenle, eskiden batıya, Erciş'e doğru giden yolun, bugüne kıyasla ovanın daha kuzeyinden geçmiş olduğunu söyleyebiliriz.

3 A. Ardel, Van Gölü, *Van Üniversite Haftası* (İstanbul 1945), 207, şek. 1. Muradiye ovası, Dördüncü zamanın Buzul ve Yağış devrinde bugünkü Muradiye ilçesi yakınına değin, gölün yayılım alanına dahil bulunuyordu.

4 A. Ardel, *aynı eser*, 214; E. Altınlı, *Türkiye Jeoloji Haritası: Van* (Ankara 1964), harita. Bu ovada yer alan Urartu sulama tesisleri için bk. W. Belck, *Die Bewässerung der Ebene von Bergri und der Bendimahi-Tschai*, *Zeitschrift f. Ethnologie* 31, 1899, 244-248; B. Ögün, *Van'da Urartu Sulama Tesisleri ve Şamram (Semiramis) Kanalı* (Ankara 1970); not 26, 1; Burney 1972, 182.

Yukarıda jeolojik oluşumunu kısaca anlatmağa çalıştığımız ova, Van havzasına kuzeyden ve batıdan gelen yolların çok kritik bir kavşak noktasında yer almış olduğundan, Urartular tarafından da önemiyle uygun bir biçimde değerlendirilmiştir.

Ovaya iki büyük anayol açılmaktadır :

a) Kuzey yolu : Çaldıran-Gönderme Boğazı-Muradiye-Bendimahî güzergâhını izleyerek, Van havzasını Kuzey-batı İran ve Sevan Gölü bölgesine bağlayan en önemli yollardan biridir⁵.

b) Batı ve kuzey-batı yolları : Kuzey-batıdan itibaren, Patnos-Erciş (Zernakitepe)-Deliçay-Keçikıran-Bendimahî ovası ve Tatvan-Adilcevaz-Erciş güzergâhlarını izleyerek, gölün kuzeyini kateden doğu-batı anayolu⁶.

Anlaşılabileceği üzere, eskiçağdaki orduların harekâtlarına engel teşkil edecek dar geçitlere sahip olmayan bu doğal güzergâhlar, sonradan yapılan savunma tesisleriyle kademeli bir şekilde kontrol altına alınmağa çalışılmıştır.

Bunlardan Muradiye kalesi, Çaldıran ovasından gelen Gönderme Boğazı'nın ovaya açıldığı yerin tam ağız noktasında kurulmuştur⁷, ki daha bu kaleye ulaşmadan, kuzeyde Çaldıran ovası da birçok kale ile güven altına alınmıştır⁸. Adilcevaz⁹ ve Patnos (Aznavurtepe)¹⁰ üzerinden gelen yollar ise, ovaya girmeden önce, evvelâ Zernakitepe¹¹, sonra da Deliçay¹² ve Keçikıran¹³ kaleleriyle kademeli olarak kontrol altına alınmıştır¹⁴.

İşte kuzeyden ve batıdan gelip, güneye, Urartu krallığının başkenti Tuşpa'ya inen bu önemli stratejik yolların kilit ya da düğüm noktasında Körzüt kalesi yer almaktadır (Lev. I).

5 Burney 1957, şek. 1.

6 Burney 1957, şek. 1.

7 Burney 1957, 48; Burney-Lawson 1960, 183 vd.

8 Burney 1957, 48 vd.; Burney-Lawson 1960, 182 vd.; Balkan 1960, not 17.

9 Burney 1957, 50; Burney-Lawson 1960, 188 vd.; Bilgiç-Öğün 1964, 65 vdd.

10 Balkan 1960, 133 vdd.; Burney-Lawson 1960, 192 vdd.

11 Burney 1957, 49 vd.; Nylander 1965, 142 vdd.

12 Burney 1957, 49; Burney-Lawson 1960, 185.

13 Burney 1957, 49.

14 Burney 1957, şek. 1; Kleiss-Hauptmann 1976, harita 1 ve 2.

Körzüt Kalesi :

Urartu literatüründe «Kordzot-Körzüt» yerel olarak «Arabı Zengi/Zengibar kalesi» adlarıyla tanınan kale, yukarıda da belirtildiği gibi, Muradiye ovasının güney-doğu köşesinde kurulmuştur; kuzeyden ve batıdan gelecek tehlikelere karşı, Urartu devletinin bu ovada düzenlediği zincirleme savunma stratejisinin çok önemli kilit noktalarından birini oluşturmaktadır.

Coğrafi konumu bakımından Muradiye ilçesinin yaklaşık olarak 8 km güneyinde, ovanın güney-doğu köşesini sınırlayan dağ silsilesinden 1 759 m rakımlı Arapkale Tepe'nin kuzey-batı eteğinin uzantısında, büyük bir doğal kaya kitlesi üzerinde kurulmuştur. Bu kayalığın doğusunda görkemli Köseveli Dağı bloku, batısında ise Bendimahî çayı ve Van Gölü birer doğal engel meydana getirerek, yüksek dağlar, akarsu ve göl ile sınırlanmış, adeta bir boğaz karşımıza çıkmaktadır, ki bu durumla kalenin yer aldığı alan, savunma savaşı yapan birlikler için, bugün bile eşsiz önem taşıyan kritik bir arazi kesimi durumundadır¹⁵ (Lev. II).

Kalenin halen ayakta duran anıtsal surlarına ve Muradiye-Van, Van-Erciş yollarından —uzak da olsa— görülmesine karşın, bölgede ilk bilimsel araştırmaları yapan eski seyyah ve araştırmacılar mimari ile fazla ilgilenmemişlerdir. Daha çok Urartu yazıtlarını saptamak amacıyla yapılan bu ilk araştırmalardan uzun bir süre sonra, 1956 ve 1957 yazında, İngiliz arkeoloğu Charles A. Burney, Van ili çevresinde yaptığı Urartu araştırmaları sırasında, Körzüt kalesini de ziyaret ederek bilim dünyasına tanıtmıştır¹⁶. Araştırmacı «*This is the most impressive of the fortresses visited*» sözleriyle tanımladığı bu harabe hakkında ayrıntılı bir bilgi vermemiştir. Kale hakkında verilen bilgilerin tümü, abartmalı bir krokinin yanısıra, kısa bir mimarî tanım ve iki fotoğraftan ibarettir.

15 Körzüt'te, eski Mezopotamya mimarlığında çok bol olarak kullanılmış, Urartu'da da özel durumlarda yararlanıldığı bilinen (bk. A. Erzen, *Belleiten* 131, 1969, 407) zift ya da bitümen yataklarının varlığı ortaya çıkarılmıştır: L. Bertrand, Gürzot Petrol Jizmanı Hakkında Jeolojik Etüt, *Maden Teknik Araştırma Kurumu*, Rapor No : 210 (yayımlanmamış), Ankara 1927; M. Lokman, Van Petrolleri Kürzot Petrol Madeni ve Havalisi Hakkında Rapor, *Maden Teknik Araştırma Kurumu*, Rapor No : 1670 (yayımlanmamış), Ankara 1946; E. Altınlı, *aynı eser*, 36 vdd.

16 Burney 1957, 47.

Bu araştırmaları takiben, «Van Bölgesi Tarih ve Arkeoloji Araştırmaları Merkezi» adına Prof. Dr. Afif Erzen'in başkanlığı altında yürütülen araştırma gezileri sırasında, 1969 ve 1972-1973 yıllarında Körzüt kalesi ve sivil yerleşme alanı tarafımızdan ayrıntılı denilebilecek bir şekilde incelenmiştir¹⁷.

Kalenin kayalık tepe üzerinde yayıldığı alan, doğu-batı doğrultusunda, ortalama 250 m olup, kuzey-güney yönünde ise 100 m'yi aşmaktadır (Res. 1). Tepeyi stratejik bakımdan inceleyecek olursak hemen hemen pek çok Urartu tahkimatında görülen ve askerî yerleşme yönünden büyük bir önem taşıyan, geleneksel yer seçimi kurallarından biri ile karşılaşırız : Bir uzantı şeklinde ovaya açılan tepenin üzerindeki savunma tesisi güneyini, arkasındaki doğal engellerle güven altına almıştır. Ayrıca, kalenin güneyinde Arapkale Tepe ile bağıntılı olan kesim, adetâ doğal bir hendek görünümünü vermektedir. Arapkale Tepe'yi takiben kuzeydeki 2 613 m rakımlı Köseveli Dağı sözü edilen doğal engellerin en yüksek noktalarından birini oluşturmaktadır (Lev. II).

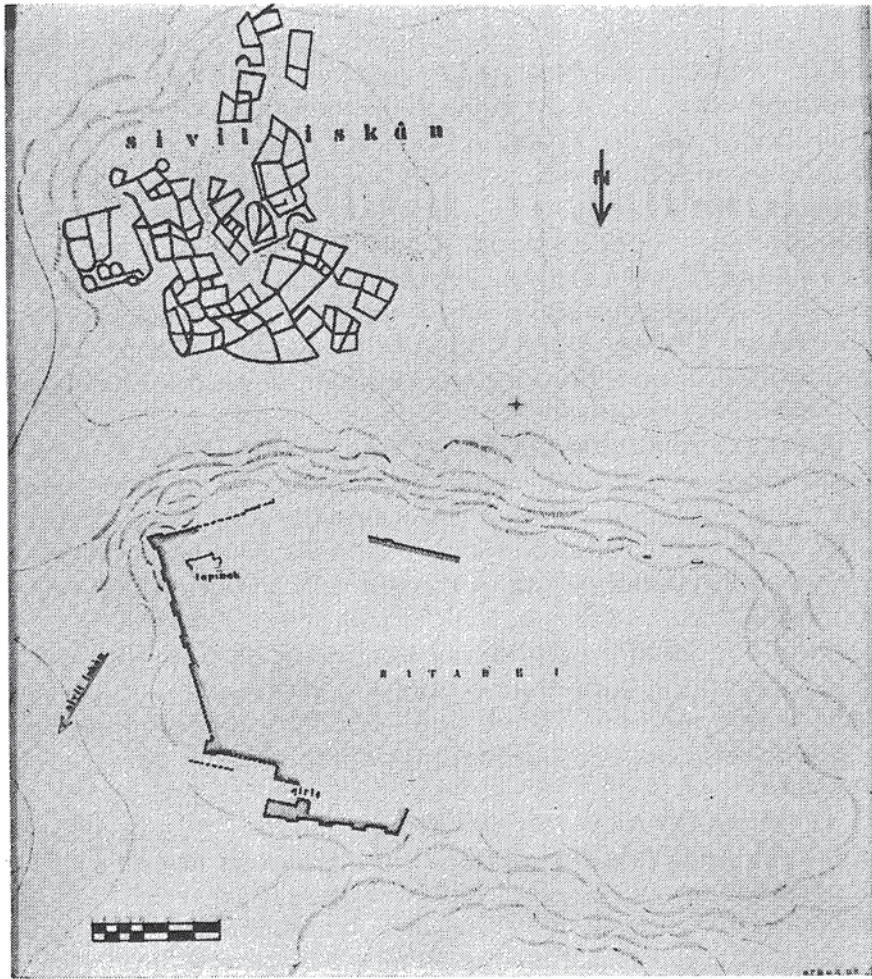
Stratejik konumunu açıklamağa çalıştığımız Körzüt'ü, yerleşme yönünden iki ana bölümde incelemek gereklidir : Sitadel; aşağı şehir. Van bölgesinde, aşağıda değineceğimiz Eski Norgüh dışında hiç bir Urartu yerleşme merkezinde bu iki birimin, birbirleriyle olan yakın ilişkilerini Körzüt'teki kadar açık olarak görmek mümkün değildir.

Sitadel : Ova düzeyinden yaklaşık olarak 40-50 m yüksekliğe değin ulaşan kaya yükseltisinin özellikle batı, kuzey-batı ve tüm güney kesimi sarp bir uçurum şeklindedir. Öteki yöreler de sarp olup, yalnızca kuzey-doğu kesimi uçurumdan çok bir yamaç görünümündedir¹⁸ (Res. 1).

Halen ayakta duran sur kalıntıları daha çok kalenin doğu ve kuzey-doğu kesiminde yer almaktadır; kuzey-doğu kesimde, dokuz taş sırasından meydana gelen ve günümüzdeki yüksekliği 8 m'yi bulan, yaklaşık olarak 40 m uzunluğunda bir sur bedeni görülmektedir (Lev. III a-b; IV a). Urartu tahkimatı için standart ya da klâsik

17 1973'te yapılan araştırmada bilim kurumumuzda bulunan filolog Dr. Ali M. Dinçol ise Köşk (Güsak) ve Uluşar (Körzüt) köylerindeki evlerde devşirme malzeme olarak kullanılan yazıtları saptayarak yayınlamıştır : Bk. Dinçol 1976, 19 vdd.

18 Krşl. Burney 1957, 47.

Res. 1

diyebileceğimiz bir formda inşa edilmiş olan bu sur bedeninden, halen dört kurtin ve dört bastiyon kesimi mevcuttur : Kurtin uzunlukları ortalama 8 m, bastiyonlar 5 m genişliğe sahiptir; bastiyon çıkıntıları ise 1 m civarındadır¹⁹ (Lev. IV b-c). Kalınlıklarının 4 m olduğu ileri sürülen²⁰ duvarlar hakkında, kazı yapılmadan bir ölçü vermek hernekadar güçse de, Sargon II'nin ünlü Sekizinci seferinde (M.Ö. 714) surların kalınlığının 8 *ammatu*²¹ olduğunun bildirilmesine bakılarak, bu ölçünün doğruluğu konusunda bir fikre sahip olabiliriz²².

Sur bedeni, taş blokların kademeli bir şekilde geriye doğru, birbirleri üzerine bindirilmesi suretiyle inşa edilmiştir²³ (Lev. V a-b). Ancak, mevcut taş sırası dokuzu bulan bu yükseklikteki anıtsal duvarların, statik bakımdan, her taş sırasında 5.5-6.0 cm²⁴ daha geriye yerleştirilerek yükseltilmesi normaldir. Çünkü buradaki sur bedeni aynı zamanda bu kesimi sınırlayan payanda duvarı vazifesini de görmektedir, ki bu şev duvarlara büyük bir tazyik yapan kalın dolgunun baskısını dengelemektedir. Ayrıca, yukarıda da belirttiğimiz gibi, yamaç görünümünde olan bu kesim aynı zamanda kalenin en zayıf yaklaşma noktasını meydana getirdiğinden, sur bedenlerinin yükseltilmesi zorunlu olmuştur. Halen yüksekliği 8 m'yi bulan duvarın orijinal yüksekliğini bilemiyoruz; ovaya yuvarlanmış durumda görülen büyük çaptaki bloklar, surun taş kısmının daha da yüksek olduğuna işaret ederler (Lev. III a). Öteki Urartu merkezlerinde karşılaştığımız tahkimatlardan, pek alışık olmadığımız bir

19 Burney 1957, 47'de bu bastiyonları *tower* olarak tanımlamaktadır. Bilindiği üzere, Urartu tahkimatlarında, çok kritik noktalar dışında, sur bedeni, bastiyon ve kurtinlerden meydana gelmektedir : Çok az sayıdaki kuleler ise, genellikle köşelerde ve stratejik noktalarda yer almakta, bastiyonlara kıyasla, hem yükseklik, hem genişlik ve hem de boyları daha hacimli olmaktadır. Ayrıca, bastiyonların savunmada fazla rolleri olmamasına karşılık, kuleler tümüyle savunmaya yönelik bir inşa tipini meydana getirmektedir. Bu nedenle Körzüt kalesindeki sözü edilen sur çıkıntılarını, Burney'in ileri sürdüğü gibi birer *tower* olarak değil, *bastiyon* olarak tanımlamak gerekir. Aynı şekilde T. Özgüç de (*Bellekten* 98, 1961, 263), surdan 1 m dışarı taşmış olan çıkıntıları *kule* olarak nitelendirmektedir. Bk. Kleiss 1969, 5; karşı. Akurgal 1968, 8'de bu çıkıntılara *Türmen* ya da *Strebe Pfeilern* demektedir.

20 Burney 1957, 47.

21 1 *ammatu* = 396 mm, bk. *LAR* II, 500.

22 Thureau-Dangin 1912, 38, st. 179; *LAR* II, parag. 158.

23 Bu tip inşa tekniği için bk. Kleiss 1968, res. 18.

24 Burney 1957, 47'de 5-10 cm'lik basamaklardan söz eder.

şekilde, taş beden yüksekliğiyle ayrılan Körzüt suruna kerpiç beden eklenmesi sorununa cevap vermek biraz güçtür. Bilindiği gibi Sar-gon II, Sekizinci seferinde bazı Urartu kalelerinin kerpiç duvar kısmının 120 *tipku* yükseklikte olduğunu bildirmektedir²⁵; Asur yazıtlarında sıkça karşılaştığımız *tipki* ya da *tipku*, bazen iddia edildiği gibi, bir kerpiç bloğunun yüksekliğini ifade ediyorsa²⁶, bir Urartu kerpiç bloğunun yüksekliğini ortalama 13 cm olarak kabul etsek bile²⁷, bu yükseklik 15.60 m'yi bulacaktır. Bu durumda taş beden 8 m + kerpiç beden 15.60 m = 23.60 m'lik bir yükseklik elde edilmektedir, ki bu denli yüksek bir surun varlığı çok şüphelidir. Ayrıca Körzüt'te sözü geçen surun önünün tamamen açık olması, belki de surun kerpiç kısmının yok denecek kadar az olduğuna iyi bir kanıt teşkil etmektedir.

Bu özelliğiyle, Urartu tahkimat mimarisi geleneği yönünden, tanınan örneklerden ayrıcalık gösteren Körzüt surunun tek benzerine, Van Kalesi sitadelinin kuzey kesiminde rastlanır (Lev. VIII)²⁸.

Güney kesimde görülen anakayaya oyulmuş kademeli taş temel yuvalarından da anlaşılacağı üzere, sur bedeni, geleneksel bir düzen-de, temel olarak doğal kaya üzerine oturtulmuştur (Lev. VI a-b; VII b).

25 Thureau-Dangin 1912, 38, st. 240; *LAR* II, parag. 163.

26 Krşl. *LAR* I, parag. 260, 417; II parag. 110, 835.

27 Urartu kerpiç bloklarının ölçüleri için aşağıdaki tabloya bk.

Toprakkale	55 cm X 32 cm X 16 cm	
Çavuştepe	50 cm X 30 cm X 15 cm	<i>TAD</i> 17, 1969, 80
	51 cm X 14 cm X 14 cm	<i>Belleten</i> 127, 1968, 413
	55 cm X 13 cm X 13 cm	<i>Belleten</i> 135, 1970, 498
Altıntepe	52 cm X 15 cm	<i>Belleten</i> 98, 1961, 68, 263
Adilcevaz	53 cm X 35 cm X 14 cm	<i>Anatolia</i> 8, 1964, 68
	53 cm X 53 cm X 14 cm	
Giriktepe	33 cm X 33 cm X 13 cm	<i>Ata.Konf.</i> 1, 1964, 240
	50 cm X 50 cm X 12 cm	
Aznavurtepe	60 cm X 60 cm X 10 cm	<i>Anatolia</i> 5, 1960, 136
Karmir-Blur	52 cm X 35 cm X 14 cm	<i>Karmir-Blur</i> I, 34

28 Bk. Piotrovskii 1966, lev. X-XI.

Malzeme olarak, kalker ve iri gözenekli bazalt cinsinden taş bloklar kullanılmıştır (Lev. VII a); bu kesimden aldığımız çeşitli taş ölçüleri, duvarın sözünü ettiğimiz anıtsal yapısını yansıtmaktadır²⁹ :

<i>Genişlik</i>	<i>Yükseklik</i>	<i>Derinlik</i>
1.75 m X	0.90 m X	1.00 m
2.10 m X	1.20 m X	1.10 m
1.80 m X	1.10 m X	1.00 m
0.65 m X	0.55 m X	0.65 m

Yukarıdaki ölçülerden de anlaşılacağı üzere, taş bloklar öteki örneklerle kıyasla daha hacımlı ve dış yüzleri de dışa bombeli olarak işlenmiştir³⁰ : Bazen blokların yan, alt ve üst yüzleri tam olarak birbirleriyle intibak ettirilmemiş, bu nedenle de ek yerlerinde (V) biçimli oluklar meydana gelmiştir (Lev. V a-b). Ancak, dik kesişen blokların varlığı bu duvarın karakteristik özelliklerinden birini oluşturmaktadır (Lev. IV a-b-c; V a-b; VII a). Ayrıca, rustika tekniği, daha sonra yaygın bir şekilde ortaya çıkacak olan M.Ö. 7. yüzyıl örneklerinin daha kaba ve ilkel bir öncüsü sayılabilir³¹ (Lev. V a; VII a). Aynı şekilde, M.Ö. 8. yüzyılın ortasından itibaren karşılaştığımız taş kenet sisteminin Urartu mimarlığındaki ilk örneklerine de rastlamaktayız.

Sitadelin kuzey-doğu köşesinde —yukarıda değindiğimiz kuzey sur bedeninin mevcut en doğu noktasında— büyük bir giriş kapısını

29 Burney 1957, 47'de bu taş ölçülerine kısmen değinmiştir.

30 Burney 1957, 47.

31 M.Ö. II. binyılda Suriye'de meydana geldiği ileri sürülen, fakat Eflâtunpınar anıtından anlaşılacağı üzere, aynı binyılda Hititler tarafından da bilinen (Akurgal 1968, 8; ay. yaz., *Die Kunst der Hethiter*, 57, lev. 21) rustika tekniği, M.Ö. 8. yüzyılın sonları ve M.Ö. 7. yüzyılın başlarında Asur'da kullanılmağa devam etmiştir (E.L. Mallowan, *Iraq* 15, 1953, 38 vdd.). Bu teknik Urartu'da da M.Ö. 9. yüzyılın sonu ve M.Ö. 8. yüzyılın başlarından beri bilinmekle beraber, sur duvarları üzerinde az sayıda uygulanmış ve bu nedenle de fazla gelişmemiş bir durum göstermektedir. Toprakkale tapınağı duvarları (R.D. Barnett, *Iraq* 12, 1950, 23, res. 12; A. Erzen, *TTKong.* 6, 1964/66, 57, res. 8 : Erzen buradaki tekniği «kaba rustikalı duvar» olarak tanımlar), Armavir (Arakelyan 1971, 47'de «Bugnato» tip taş deyimini kullanmaktadır, bk. lev. II, res. c), Adilcevaz (Bilgiç-Öğün 1964, 84, not 35; ay. yaz. *TAD* 21, 1974, 34, res. 1a, 1b) ve son olarak da Çavuştepe (Uçkale önü) surlarının duvar işçilikleri, rustika tarzının M.Ö. 7. yüzyılın ilk yarısından itibaren Urartu'da çok yaygın bir şekilde kullanılmağa başladığını göstermektedir.

yansıtan mimarî kalıntılar mevcuttur (Bk. Res. 1)³². Plandan da kısmen anlaşılacağı üzere, bu giriş kompleksi, yaklaşık olarak 8.00 m X 10.00 m'lik dikdörtgen avlulu bir plan göstermektedir. Avlunun kuzey duvarı —aynen sur tekniğinde— büyük kesme taş bloklarla örülmüştür. Duvarın büyük bir kısmı halen ayaktadır. Ancak, güney duvarını tümüyle izleyebilmek olanaksızdır : Burney³³ bu duvarın kuzeydeki sura paralel olarak devam etmesinin mümkün olduğuna işaret etmiştir. Giriş kompleksinin doğusunda uzanan ve Burney'in³⁴ krokisinde açıkça gösterdiği, dış tahkimatın silik izlerini biz de saptadık.

Planda da görüldüğü gibi, Körzüt kapısı, sur duvarlarının birbirini aşarcasına kavuşturulması ile meydana getirilmiş, bindirmeli tipte bir giriş kapısıdır : Batıda Miken ve erken Grek surlarında karşımıza çıkan³⁵ bu tipte kapıların savunması, genellikle tek bir kuleden yapılırdı. Ancak Körzüt kapısı —henüz tam bir planı elde edilememekle birlikte— bu tipin gelişmiş ve avlulu bir örneğini meydana getirir (Res. 1). Urartu tahkimat mimarisinde Körzüt şehir kapısına benzer örneğe rastlamak mümkün değildir. Bastam (kuzey kapısı)³⁶, Karmir-Blur³⁷, Bastam (güney)³⁸, Çavuştepe³⁹ ve öteki Urartu şehir kapıları⁴⁰ farklı özellikler göstermeleri yönünden Körzüt'ten ayrılırlar.

Yukarıda da belirttiğimiz üzere, sitadel yaklaşık olarak 250 m X 100 m'lik bir alanı kaplamaktadır : Sitadelin düzlük şeklinde uzanan orta kesiminden itibaren, ovaya bakan kuzey-batı kısmında, dikdörtgen ve kareye yakın planlı yapılara ait temeller görülür. Yüzeyden kolayca izlenebilen bu temel kalıntıları üzerinde

32 Burney 1957, 47.

33 Burney 1957, 47.

34 Burney 1957, res. 6.

35 Bk. A. Akarca, *Şehir ve Savunması* (Ankara 1972), 151.

36 Kleiss 1976, res. 20.

37 Oghanesyan 1955, res. 40-41.

38 Kleiss 1968, res. 13.

39 A. Erzen, *Bulleten* 160, 1976, 712.

40 Kleiss 1976, res. 13-14. Tunç kabartmalar üzerindeki klasik tipte Urartu kale kapıları için bk. P. Calmayer, *Datierbare Bronzen aus Luristan und Kirmanshah*, 1969, res. 86-87; ay. yaz. *Urartu, ein Wiederentdeckter Rivale Assyriens* (München 1976), res. 42; O.A. Taşyürek, *Urartu Bronz Kemerleri*, 1975, res. 23.

ilginç bir taş duvar tekniğiyle karşılaşılır; taş temellerin üst seviyeleri yüksek olup, düzgünce dikdörtgen prizma şeklinde yontulmuş bloklarla inşa edilmiştir. Düzgün olmayan moloz taşlardan meydana gelen duvarlar ise bu temeller üzerinde yükselmektedir. Temelin üst seviyesinden itibaren, araları çamur-harç ile takviye edilen bu tarz duvar tekniği, aşağıda değineceğimiz, tapınak sahasındaki yapıda daha açık bir şekilde görülmektedir. Urartu mimarisinde benzer teknikle inşa edilmiş bazı duvarlar Giyimli⁴¹, Çavuştepe⁴² ve Karmir-Blur'da⁴³ ortaya çıkarılmıştır⁴⁴.

Sitadelin güney-batı ucuna yakın, hakim yükseltilerden biri üzerinde, tapınağa ait olması muhtemel kalıntılar yer alırlar. Bu kesimde *in situ* durumda saptadığımız, büyük bir olasılıkla *cella* fasat duvarına ait izler ve 2.03 m genişliğindeki köşe rizalitlerinden biri açıkça görülmektedir (Res. 1). Dış yüzleri pürüzsüz bir şekilde işlenmiş düzgün bazalt bloklar, tipik Urartu kare *cella*'larının cephe işçiliğine işaret etmektedir. Ayrıca, çevredeki yakın köylerde bulunan ve bu kaleden alındıkları bilinen bazalt yazıtların bu yapıdan sökülmüş oldukları anlaşılmaktadır⁴⁵.

Tapınağın yakınında, kareye yakın bir plan gösteren başka bir yapı kalıntısı mevcuttur. Yapının duvarları, yukarıda belirtilen tekniğe tamamen taştan inşa edildiği için yıkılan taş duvarların molozu yüksekçe bir tümsek meydana getirmiştir.

Bu kesimin güneyindeki kayalıklarda izlenen anakayaya oyulmuş kademeli temel yuvaları çok hareketlidir (Lev. VII b). Burada çifte sur şeklinde bir tahkimat uygulamasına girişildiği ileri sürülebilir. Ancak, sitadelin güney-batı kesimi⁴⁶, 45-50 m'lik bir yüksekliğe varan, dik ve sarp kayalıkların oluşturduğu bir uçurumla sınırlandırıldığı için, muhtemelen iç kısımda izlerini görebildiğimiz sur sistemi, aslında savunmadan çok kalenin en hakim noktasında kurul-

41 Erzen 1974, 195 vd., res. 6-14; karşı. res. 15-17; ay. yaz. *TAD* 21, 1974, 14 vd., res. 2-3.

42 Erzen-Bilgiç-Boysal-Öğün, *TAD* 11, 1961, 31 vd.; ay. yaz. *TAD* 12, 1962, 19; A. Erzen, *TAD* 13, 1964, 101, res. 4; ay. yaz. *TAD* 14, 1965, 146'daki resim.

43 Barnett-Watson 1952, 134; Oghanesyan 1955, res. 11-12.

44 Karşı. Erzen 1974, 198; S. Kroll, *Archaeology* 25, 1972, 297.

45 Bk. Dinçol 1976, planş 1.

46 Burney 1957, 47'de bu kesim için aynen şunları söylemektedir: «*This spur is naturally impregnable on the S.W. side...*»

muş bulunan tapınak kompleksini sınırlamak ya da yer kazanmak amacıyla yapılmış olabilir.

Körzüt (modern Uluşar) köyünde bulunmuş yazıtlardan edindiğimiz bilgilere göre, kale Menua (yakl.ol. M.Ö. 810-786) çağında inşa edilmiştir⁴⁷. Ancak, duvarın anıtsal görünümü yanında ağır ve hantal konturları Menua çağından önceki, erken Urartu duvar işçiliğine daha çok yaklaşmaktadır. Nitekim burada görülen geriye doğru kademeli bindirme tekniği⁴⁸ ve muazzam bloklarla yapılan taş ketnet sistemi, erken Urartu çağının ana karakterini yansıtmaktadır; bu görüşümüzü destekleyen en önemli kalıntı, Van Kalesi'nin kuzey-batı eteklerinde, ovada yer alan Madırburç'tur (Sardursburg)⁴⁹: Bu yapıdaki özenle işlenmiş anıtsal bloklar ve aynı şekilde geriye doğru kademeli bindirme tekniği, bu inşa tarzının en eski örneğini meydana getirmektedir. Ayrıca, Van Kalesi'nde sitadelin kuzey kesiminde, Urartu çağına ait olduğu anlaşılan sur bedeninde de benzer teknik açık bir şekilde görülmektedir (Lev. VIII)⁵⁰. Bu örneklerden anlaşılacağı üzere, M.Ö. 9. yüzyılın özellikle ilk yarısına tarihlenen Urartu tahkimatlarında, genellikle dikdörtgen şekilli iri bloklarla inşa edilen ve belirgin bir şekilde görülen geriye doğru kademeli bindirme tekniği bu çağın tipik duvar işçiliğini karakterize etmekte, yüzyılın sonlarına doğru bu konturlar daha insancıl ölçülere dönüşmektedir. Geriye doğru kademeli bindirme tarzı herne kadar Urartu mimarlığının bir özelliği ise de M.Ö. 9. yüzyılda görülen büyük çaplı kademelere M.Ö. 8. yüzyılın ilk çeyreğinden sonra rastlanmaz.

Buradan anlaşılacağı üzere, Urartu mimarisinde duvar işçiliği, M.Ö. 9. ve 8. yüzyıllar arasında belirli bir farklılık göstermektedir. Biz bu değişimin ilk adımlarının İşpuini'nin hükümdarlığının sonlarına doğru atıldığına inanıyoruz. Körzüt kalesi duvarları da, yukarıda değindiğimiz bu geçiş devresinin başlangıç safhasına ait ol-

47 HChI No. 42; UKN No. 67; Dinçol 1976, 24 vdd.

48 Tarhan 1975, 45.

49 Lehmann-Haupt 1926, 19, 23 (levhalar); Burney 1957, lev. III a.

50 Bu kesimdeki taş duvarların temel ve alt kısımları Urartu çağına ait olup, nispeten büyük ve dikdörtgen bloklar kullanılarak meydana getirilmiştir. Bu sağlam duvarların üzerinde Selçuklu ve Osmanlı çağlarında yapılmış olan sur bedeni de —alt kısma uygun bir şekilde— geriye doğru eğimli şekilde inşa edilmiştir: bk. Piotrovskii 1966, lev. X-XI.

malıdır. Kesinlikle Menua'nın hükümdarlığı sırasında varlığı bilinen⁵¹ Körzüt Kalesindeki ilk inşaatın, mimarî özellikleri yönünden, belki de bu tarihten biraz daha önce, yani İşpuini ve oğlu Menua'nın ortaklaşa hüküm sürdüğü M.Ö. 9. yüzyılın son çeyreğinin başları içinde başlamış olmasının mümkün olabileceğine inanıyoruz⁵². Çünkü kullanılan taş blokların büyüklüğü bize Menua çağından biraz daha geriye gitmemizi işaret ediyorlar⁵³.

Aşağı şehir : Körzüt kalesinin güney-doğu, doğu ve kuzey-doğu eteklerinde aşağı şehrin kalıntılarına rastlanır : Şimdiye değin varlığından yalnızca Burney'in «*There are certainly buildings within the fortress, and probably also an extensive lower town*»⁵⁴ sözleriyle kısaca değindiği geniş aşağı şehir kalıntıları, yaklaşık olarak 8-9 hektarlık bir alana yayılmış durumdadır (Lev. X a-b).

Körzüt kalesini güney-doğu, doğu ve kuzey-doğu yönlerden çevreleyen aşağı kente ait kalıntılar iki kısma ayrılmış gibidir (Res. 1). Daha geniş bir yer kaplayan doğu ve kuzey-doğu kısım, Arapkale Tepe'nin etekleri üzerinde kurulmuştur; yayvan teraslar halinde ova düzeyine ve kalenin giriş kapısına doğru inmektedir. Ancak güney-doğuda yer alan iskâna kıyasla burası daha gevşek bir yerleşme ve daha büyük çaplı yapılar içermektedir.

Kalenin güney-doğu eteklerinde, yaklaşık olarak 1 hektarlık düz bir alana yayılmış bulunan yerleşme alanı, topraküstü kalıntılar yönünden, ötekilere kıyasla daha açık planlar verdiği ve daha derli toplu olduğu için, biz Körzüt aşağı kentinin, yalnızca bu kesiminin planını çıkardık (Res. 1). Ancak gerek güney-doğu ve gerekse doğu ve kuzey-doğu yerleşme alanlarında yapılar tamamen taştan inşa edilmiştir; kerpiç kullanıldığına işaret eden en küçük bir iz rastlanılmaz. Duvarlar ortalama 1 m kalınlığındadır; iç ve dış

51 Dinçol 1976, 24 vdd.

52 Krşl. Burney-Lang 139. Sitadel ve aşağı kentin tarihlenmesine yarayacak materyallerden biri olan keramikler ne yazık ki fazla bir bilgi vermekten uzaktırlar. Gerek sitadel ve gerekse aşağı kentde az sayıda keramiğe rastlanır. Toplanan parçaların tümü tek renklidir; genellikle kaba astarlıdır. Astarlar kırmızı-kahverengi, koyu kahverengidir. Bazı parçalar hamurunun renginde bırakılmıştır. Bunlar arasında perdeli parçalar dikkat çekicidir (Lev. IX sol üst köşe). Körzüt yüzey keramikleri arasında tipik parlak kırmızı astarlı Urartu keramiği parçalarına hiç rastlanmamıştır (Lev. IX).

53 Krşl. Burney-Lawson 1960, 182; Burney 1966, 62.

54 Burney 1957, 47.

yüzleri düzgün olmayan taşlarla örülmüş, iç kısımları ise daha küçük moloz taşlarla doldurulmuştur. Bu duvar işçiliği öteki yerleşme alanları için de tipik olan değişmez bir örgü sistemi görünümündedir.

Urartu sivil yerleşmeleri konusunda şimdilik fazla birşey bilmediğimiz için söylenebilecek çok şey yok. Ancak Körzüt'te iskân planlamasının yok denecek kadar az olduğu da açıktır. Dar ve düzgün olmayan sokaklar, gayrimuntazam yapılar, Körzüt'te yaşayan halkın şehircilik konusunda hemen hemen hiç birşey bilmediklerini göstermektedir. Dikkat edilen tek özellik, yapıların giriş kapılarının güneye dönük olarak yapılmış olmasıdır.

Gürpınar (Havasor) Ovası :

Yukarıda belirtmiş olduğumuz gibi, Van Gölü kapalı havzasında yer alan geniş tabanlı vadi gruplarından bir diğerini de Gürpınar ve Hoşap ovaları meydana getirmektedir⁵⁵.

Eskiden *Hayoths-dzôr* ya da *Havasor* diye anılan Gürpınar ovasına Micinger ovası da denmektedir. Denizden yüksekliği 1760 m, uzunluğu 40 km, genişliği ise 2 ile 5 km arasında değişmekte ve 190 km karelik bir alan kaplamaktadır. Gürpınar ovasını Hoşap suyu ya da bu ovaya girdiği zaman aldığı adıyla Zerneke suyu sulamaktadır. Bu ovanın doğusunda da Hoşap ovası yer almakta, her iki ova, iki tarafı dik, kayalık bir arazi ve dar bir boğazla birbirlerinden ayrılmaktadır.

Gürpınar ovası içinden Van'dan gelip, Hoşap-Zapbaşı (Albayrak) ve Kelışin üzerinden Urmiye Gölü'nün güney kıyılarına giden bir ordu yolu geçmektedir⁵⁶ : Bu yol krallığın başkenti Tuşpa'yı doğuya bağlayan önemli bir yol görünümündedir⁵⁷. Özellikle son zamanlarda Koturçay vadisinden gelip, Erçek üzerinden Van'a ulaşan yolun, Hoşap üzerinden bu yolla birleştiği şeklindeki görüş⁵⁸ gözönüne alınacak olursa yolun daha da önem kazandığı ortaya çıkar. Nitekim Gürpınar ovasının tam ortasında yer alan görkemli Çavuştepe kalesi yolun önemine iyi bir tanık olarak ele alınabilir. Hatta

55 S. Erinc, *Doğu Anadolu Coğrafyası*, 1953, 77.

56 Lehmann-Haupt 1926, 302 vd.; Burney 1957, 40; Burney-Lang 149.

57 Krşl. S. Erinc, *aynı eser*, 77 vd.

58 Lehmann-Haupt 1926, 319; V. Sevin-O. Belli, *Anadolu Araştırmaları* 4, 5-1976/7, 377.

biz daha da ileri giderek, Hoşap kalesinin de aslında bir Urartu tesisi olarak kurulduğunu⁵⁹ ve doğudan gelen bu iki yolun kavşak noktasında, her iki yolu kontrol amacıyla inşa edildiğini kabul etmekteyiz⁶⁰. Her iki tesis yolun stratejik önemini gayet açık bir şekilde ifade etmeğe yeterlidirler.

Bugüne değin, bereketli Gürpınar ovasında yalnızca Çavuştepe (eski Asbaşın) adlı Urartu kalesinin varlığı biliniyor, bundan ayrı olarak, başka bir müstahkem mevkiin ve geniş bir yerleşme alanının varlığından hiç söz edilmiyordu. Ancak bu satırların yazarları 1971 yılında Çavuştepe'nin 5 km kuzey-doğusunda Eski Norgüh (Nurkük) adlı mahalde⁶¹ geniş bir aşağı şehir ve küçük bir tepe kalesine ait kalıntıları saptamışlardır (Lev. I)⁶².

Eski Norgüh Kalesi :

Çavuştepe kalesinin üzerinde kurulmuş bulunduğu Boldağı silsilesinin doğu eteklerinin 1 km kadar kuzeyinde, Hoşap ovasından gelip Van'a giden karayolunun Boldağı ile Norgüh arasında bir boğaz meydana getirdiği kısımda, özellikle güney ve doğusu sarp, kayalık bir tepe üzerinde kurulmuştur (Lev. XI a-b). Anlaşılacağı gibi, Hoşap ovasını kayalık ve dar bir boğazla aştıktan sonra Gürpınar ovasına ulaşan yol önce Eski Norgüh önlerinden geçmektedir (Lev. XII a).

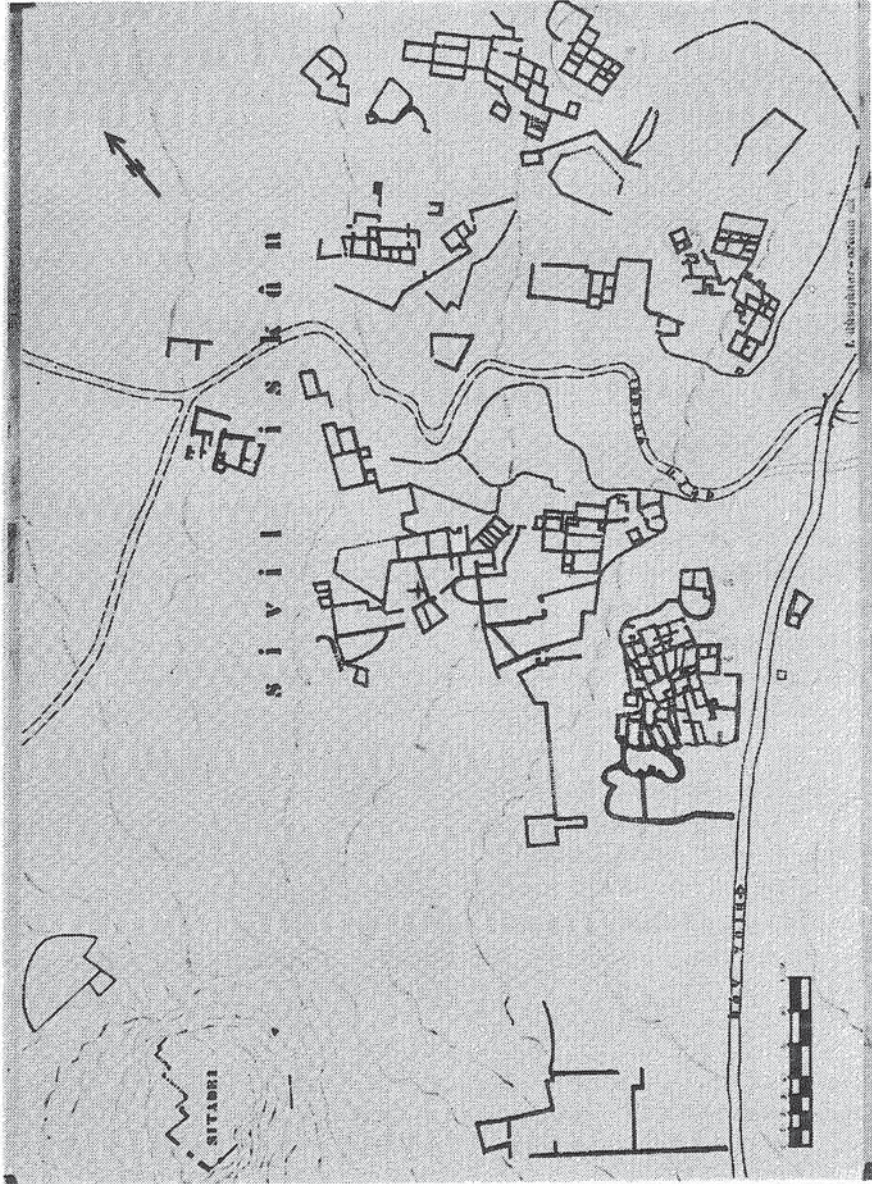
Coğrafi konumu bakımından Norgüh müstahkem mevki Gürpınar ilçesinin yaklaşık olarak 10 km kuzey-doğusunda, Gürpınar ovasının kuzey-batı ucunda ve ovanın kuzeyini tamamen sınırlayan Erek dağlarının alçak uzantılarından biri üzerinde kurulmuştur. Kayalığın kuzeyinde, yükseklikleri geriye doğru giderek artan Erek dağlarının güney uzantıları yer almakta, güneyinde ise Boldağı'nın

59 Bk. Kleiss-Hauptmann 1976, 23, no. 178.

60 Tuşpa'ya ulaşan yol şebekeleri konusunda bir doktora tezi hazırlamakta olan Oktay Belli'nin, araştırmasında bu sorunlara açıklık getireceği kamsındayız.

61 Lehmann-Haupt 1926, 11, bu adın orijinalinin *Norkiugh* olduğunu ve *Yeni Köy* anlamına geldiğini bildirir. Ancak, Norkiugh (yeni Yolaşan) köyünde bir öğle molası verdiğini bildirmesine karşın, köyün çok yakınındaki harabe hakkında hiç bir bilgi vermemiş olması gayet ilgi çekicidir.

62 Bk. A. Erzen, *TAD* 19, 1970, 103; Kleiss-Hauptmann 1976, 19 vd., No. 126, harita 1 ve 2.

Res. 2

doğu etekleri yükselmektedir. Müstahkem mevki, geniş Gürpınar ovasına doğudan giriş ve çıkışı sağlayan önemli bir boğazı ve ovanın doğu bölümünü kontrol altında tutan hakim bir noktada kurulmuştur. Sitadelin kayalık tepe üzerinde yayıldığı alan doğu-batı doğrultusunda ortalama 30-35 m, kuzey-güney yönünde ise 70 m'yi aşmaktadır.

Tepeyi stratejik yönden inceleyecek olursak, aynen Körzüt kalesinde görüldüğü gibi, hemen pek çok Urartu müstahkem mevkiinde karşımıza çıkan geleneksel yer seçimi kurallarından biri ile karşılaşırız : Bir uzantı şeklinde ovaya açılan tepenin üzerindeki tesis kuzeyini doğal engebelerle güven altına almıştır. Eski Norgüh'ü aynen Körzüt'te olduğu gibi iki ana bölümde incelemek gereklidir : Sitadel, aşağı şehir. Yukarıda da belirttiğimiz gibi. Van bölgesinde hiç bir antik yerleşme merkezinde bu iki birimin birbiriyle olan organik ilişkisini Körzüt ve özellikle Eski Norgüh'teki kadar açık olarak görmek mümkün değildir.

Sitadel : Ova düzeyinden yaklaşık olarak 50-60 m yüksekliğe değin uzanan kaya yükseltisinin özellikle güney ve tüm doğu bölümü tamamen sarp bir uçurum şeklindedir (Lev. XII b; XIII a). Yalnız bir tarafından, kuzey-batıdan arkasındaki tepelere bağlanır; sitadele yalnızca bu yönlerden yaklaşılabilir. Nitekim küçük olan sitadeldeki tahkimat izlerine yalnızca bu yönde rastlanılır (Lev. XIII).

İlk bakışta sitadelin batı kesiminin, batıya doğru hafif bir meyille gittikçe alçalan, kademeli teras duvarları ile çevrili olduğu dikkati çeker (Res. 2). Ancak bu duvarların taş işçiliği, tanıdığımız Urartu örneklerinin taş işçiliğinden bir hayli farklıdır. Duvarlar düzgün olmayan taşlardan meydana getirilmiştir; bazı kesimlerde ise taşların hafifçe yontulmuş olanlarına da rastlanır (Lev. XIV b; XV a-b) : Dış yüzlerdeki iri taşların arasında kalan boşlukların zaman zaman ufak moloz taşlarla doldurulmuş bulunduğu bu duvar işçiliğinin benzerlerine gerek Van bölgesinde (Lev. XVI), gerekse Kuzeybatı İran'daki pek çok yeni yerleşme yerinde rastlanılmıştır⁶³.

Eski Norgüh sitadelindeki mimarının açık bir planını kazı yapmadan ortaya çıkarmak güçtür. Ancak çok dikkatli bir gözlem sonucunda sitadele, biri kuzeyden, öteki de batıdan gelen iki açıklığın

63 Kleiss 1968, lev. 5/1-3.

(muhtemelen giriş) bırakılmış olduğunu, kesin olmamakla birlikte, ileri sürebiliriz. Aynı şekilde, duvarlar üzerinde düzenli ya da düzensiz aralıklı herhangi bir çıkıntıya da rastlamak mümkün değildir. Sitadelin kuzeyinde ise çapı 65-70 m'yi bulan, yarım daireye benzer bir yapıya ait izler görülmekle birlikte fonksiyonu hakkında bir fikir ileri sürmek çok güçtür (Res. 2).

Anlaşılabileceği gibi, sitadel kesiminde yapıları tarihlemeye yarayacak mimarî ipuçları bulmak bir hayli zordur. Ancak bu şekildeki duvar örgü sisteminin Hurriler'in inşa geleneklerinden alınmış olması şeklindeki görüşler ihtimal dışı değildir⁶⁴. Buna karşın, bazı bilim adamlarının özellikle Sovyet Ermenistanı ve Azerbeycan'daki bu tipe giren örnekler için düşündükleri gibi⁶⁵, bu müstahkem mevkiin de Urartu krallığı öncesine giden yerel bir feodal beye ait olduğunu ileri sürmek için vakit kanımızca, Van bölgesi için şimdilik biraz erkendir.

Fakat Eski Norgüh keramikleri incelenecek olursa, gerek müstahkem mevkiin ve gerekse bunun eteklerinde yayılan aşağı şehir yerleşme alanının kuruluşunun erken tarihlere uzanmış olabileceğine işaret eden bazı ipuçları elde edilebilir. Norgüh'te gerek sitadel ve gerekse aşağı şehir yerleşme alanı içinde, yüzey buluntusu olarak az sayıda keramik parçasına rastlanmaktadır. Parçaların azlığına karşın keramikler, tarihlemeye yardımcı olmaları yönünden önemli bir yer tutmaktadırlar. Yüzey araştırmalarımız sonucunda Norgüh'te çok renkli ve tek renkli olmak üzere iki tür keramiğin varlığı ortaya konmuştur.

Çok renkli keramiklere ait parçaların tümü sitadelin güney ve güney-doğu etekleri üzerinde ele geçirilmiş, aşağı şehir yayılım alanı içinde bu tipte bir tek parçaya dahi rastlanılmamıştır. Norgüh çok renkli keramikleri elde yapılmışlardır; hafif kabaca ve ince kum katkılı hamurlara sahiptirler. Özleri kiremit rengindeki bu parçaların dış yüzleri kirli sarı renkli bir astarla kaplanmış, bunun üzerine de koyu kırmızı ya da açık kahverenginde kalın hatlarla bezek yapılmıştır (Lev. XVII). Birbirine benzer bu örneklerin dışında kalan öteki bir parça ise, gerek kirli sarı renkli astarının inceliği ve ge-

64 A. Goetze, *Kleinasien*, 198; Akurgal 1968, 7.

65 I.I. Meščaninov, *AJO* 6, 1931, 209; F. Hančar, *Arch. Or.* 17, 1949, 306; ayrıca bk. G.H. Mikaelyan, *Cyclopean Fortresses in the Basin of Lake Sevan* (Erivan 1968).

rekse siyahımtrak koyu kahverengi, ince hatlı bezekleriyle ilgi çekicidir (Lev. XVII sağ alt köşe). Bu parça üzerinde düz paralel çizgilerle, dalgalı çizgilerden oluşan bir bezeme görülür, ki Orta Anadolu Demir Çağ keramiğinde sevilerek kullanılmış bulunan bu dalgalı hat motifine Van bölgesi keramikleri üzerinde de rastlanılmış olmakla birlikte⁶⁶, bu parçanın tam benzerleri değildirler.

Tek renkli keramik parçaları ise sitadel ve aşağı şehirde dağınık durumda ele geçirildi. Elde ya da tornada şekillendirilmiş olan bu parçalar genellikle kaba hamurlu ve kalın çeperlidirler. Bazıları astarlı ve perdahlı olmakla birlikte, kırmızı renkli ve parlak astarlı tipik Urartu keramik parçalarına hiç rastlanmaz. Ancak, dışa dönük ağızlı kap profilleri Urartu keramiğini andıran tidedir (Lev. XVIII). Bunlardan ayrı olarak, elde şekillendirilmiş, uzun boyunlu, dışa dönük ağız kenarlı bir vazo parçası, gerek formu, gerek parlak siyah rengi ve gerekse omuzunun üzerindeki, karşılıklı iki çukurluğu ile (*dimple*) Van bölgesi İlk Tunç II kaplarının büyük bir benzeridir (Lev. XIX a)⁶⁷.

Görüldüğü gibi, Eski Norgüh çok renkli keramikleri, bazı farklılıklar bir yana bırakılırsa, Urartu boyalı keramiği özelliklerini taşımakta, buna karşılık bazıları tarafından *Toprakkale ware* de denen⁶⁸, kırmızı renkli ve parlak astarlı tipik Urartu keramik par-

66 von der Osten 1952, res. VI-3.

67 Krşl. Burney, *AS* 8, 1958, 183, res. 85.

68 Burney 1957, 42'de parlak kırmızı cilalı Urartu keramiklerine ilk kez *Toprakkale ware* adını verirken, gereğini şu sözlerle açıklamıştı: «*Toprakkale ware* seems a suitable term for this fine red polished pottery, since it is found in abundance there, and because it appears to belong to the last century or so of Urartu, when the capital had been moved to Toprakkale.» Parlak kırmızı cilalı Urartu keramiğinin en güzel örneklerini yalnızca Toprakkale'nin vermiş olduğu şeklindeki görüş tartışma konusu yapılabilir. Ancak, bu keramik türünün, Urartu'nun son yüzyılında, krallığın yeni başkent Toprakkale'ye taşınmasından sonra ortaya çıkmış olduğu varsayımı ise bugün için tamamen geçersizdir. Hatta bu duruma K. Emre önceden de değinmiş, tek renkli keramiğin bütün Urartu tarihi boyunca kullanıldığını çok doğru bir şekilde belirtmişti (Emre 1969, 288). Yeni kazılar bu görüşün doğruluğunu tartışmasız bir şekilde kanıtlamıştır. Hatta 1974'te Van sitadeline yaptığımız sondajlarda, Urartu yerleşme katının derinliklerinde bu tip keramiklerin güzel örneklerine parçalar halinde rastlamıştk. Durum böyle olunca *Toprakkale ware* teriminin hem yanlış ve hem de yanlış anlamlandırmalara yol açabilecek nitelikte olduğu açıktır. Bu yüzden de, parlak kırmızı renkli Urartu keramikleri için daha değişik ve yanlış anlaşılmalara yol açmayacak bir terimin kullanılması gerekmektedir. Nitekim, *Toprakkale ware* teriminin babası

çalarına (*Bianili keramiği*) hiç rastlanmamaktadır. Bu nedenle biz, bu müstahkem mevkiin, erken bir tarihe ait olabileceği fikrini kabule —ihtiyatlı bir şekilde— yanaşyoruz. Çünkü, kanımızca Urartu çağı çok renkli keramiği, Van bölgesinde Orta Tunç çağında ortaya çıkan boyalı keramik geleneğine sıkı sıkıya bağlıdır. Ancak bu bölgede Urartu egemenliğinin belirginleşmesiyle görülen parlak kırmızı keramikler, bu eski yerli geleneği bir süre ortadan kaldırmağı başarmışlar, hatta egemen sınıfın yaşadığı sitadellerde, çok renkli keramik, tümüyle yok denecek kadar unutulmuş ya da çok az sayıda kullanılmıştır. Bu nedenle çok renkli keramiklerin tümüne «Urartu boyalı keramiği» adını vermek kanımızca sakıncalıdır.

Bu durumda, kökeni Orta Tunç çağına değin uzanan ve tarafımızdan *Van bölgesi Demir çağ keramiği* olarak adlandırılan boyalı keramiğin Eski Norgüh sitadeline —*Bianili keramiği* olmaksızın— karşımıza çıkması, sitadelin hiç olmazsa M.Ö. 8. yüzyıldan önceye giden bir yerleşmeye sahne olduğu konusunda bazı ipuçları verir kanımızdayız⁶⁹. Ancak bu ifadeden bu keramik türünün M.Ö. 8. yüzyıldan sonra kullanılmadığı şeklinde bir sonuç da çıkarmamak gerekir. Çünkü, çok renkli keramik türünün M.Ö. 7. yüzyılın ilk yarısından itibaren eskisinden daha yoğun bir şekilde, *Bianili keramiği* ile birlikte, kullanılmış olduğuna işaret eden kuvvetli deliller de

olan Burney, son yıllarda kendi deyiminin yanlışlığını «*perhaps ill-advisedly named by the writer some years ago after the site Toprakkale*» sözleriyle kabul ederek, bunun yerine «*Urartian red polished ware*» (Iran 11, 1973, 164) ya da «*red polished ware*» (Burney-Lang 129) demeyi daha uygun bulmuştur. S. Kroll da, Bastam Urartu keramiğinin kalite sınıflamasını yaparken «*Toprakkale ware*» terimini kullanmaktan dikkatle kaçınarak, bunun yerine «*sehr feine rote, feinpolierte Ware*» gibi daha değişik ve ayrıntılı bir ad kullanmayı uygun bulmuştur (Kroll 1970, 68). Ancak, Kroll'un kullanmış olduğu şekil de bu tipe giren kapları tam anlamıyla kapsamamaktadır. Çünkü o, Bastam'daki ikinci kalite keramiği de «*feine, rote, grobpolierte Ware*» olarak adlandırmıştır. Halbuki Kroll'un ikinci tipe soktuğu keramikler de aslında Toprakkale malları karakterindedir. Yani, Kroll bu tür keramiğe genel bir ad vermekten çok, parlak kırmızı astarlı Urartu keramiğinin iki türünü kalite yönünden ayırmış bulunmaktadır. Biz bu keramik türüne «*Bianili* ya da *Biania keramiği*» adını vermek istiyoruz. Çünkü bilindiği üzere, ilk kez Kelişin stelinde karşımıza çıkan (UKN no. 19) bu ad Urartular'ın kendileri için kullandıkları bir isim olup, parlak kırmızı astarlı keramikler de bu halkın bölgeye getirmiş olduğu bir yenilik gibi görünmektedir.

69 Burney-Lang 129'da *Bianili keramiklerinin* bölgede ortaya çıkışları olarak M.Ö. 8. yüzyıl kabul edilir.

vardır⁷⁰. Fakat Norgüh'te yalnızca boyalı mallarla karşılaşılması buranın erken bir tarihe ait olduğu fikrini kuvvetlendirmektedir. Çünkü, Bianili keramiğinin ortaya çıkışıyla birlikte yan yana görülen bu iki tip kap şeklinde üstünlük, tartışmasız bir şekilde, daima tek renkli olanlardadır. Bu durum Urartu krallığının yıkılış tarihi

⁷⁰ *Van bölgesi Demir çağ keramiğinin tek renklilere kıyasla daha erken bir tarihe ait olması gerektiği fikri ileri sürülmüş* (von der Osten 1952, 310), bu fikir daha sonra çeşitli çevrelerce desteklenmiştir. von der Osten bu görüşünü, Toprakkale'de hiç boyalı mal bulunmamış olmasına dayanarak temellendirmeye çalışmıştır. Halbuki 1974'te, Eski Eserler ve Müzeler Genel Müdürlüğü'nün yaptırdığı bir kurtarma kazısında, Toprakkale'de de boyalı mal kullanılmış olduğunu gösteren bir parça tarafımızdan ele geçirilmiştir (bk. Lev. XIX b). Ayrıca, daha Lehmann-Haupt'un kazısında bile —haksız şekilde ithal malı olarak tanımlanan (von der Osten 1952, 310)— üzeri boya ile yapılmış su kuşlarıyla süslü, yonca ağızlı bir testiye rastlanmıştır (Lehmann-Haupt 1907, 116, lev. VIII; Lehmann-Haupt 1931, 570). Buna karşılık eski Van Kalesi'nin eteklerinde yapılan sondajlarda boyalı mallarla karşılaşılması (K. Lake, *TTAED* 4, 1940, 179 vdd.), bu tür bezemenin yalnızca M.Ö. 8. yüzyıla ve daha erken tarihlere özgü bir bezeme şekli olduğunu göstermez. Başkent'in M.Ö. 7. yüzyılda (Rusa II zamanında) Toprakkale'ye nakledildiği bir gerçek olmakla birlikte, sivil halkın da aynı tepenin eteklerine taşındığı söylenemez. Çünkü, Toprakkale kayalığı eteklerinde, sivil yerleşmenin varlığını gösteren en küçük bir ipucu bulmak mümkün değildir. Öyle anlaşılıyor ki başkent'in bu yer değiştirme hareketine rağmen, Van kayalığının güney eteklerindeki sivil yaşantı devam edip gitmiştir. Bu nedenle, Van kalesinin eteklerindeki sivil yerleşmede bulunan keramikleri, tümüyle erken tarihe yerleştirmek hatalıdır. Ayrıca M.Ö. 8. yüzyılın ortalarında kurulduğu kesinlikle bilinen Çavuştepe'de de boya ile nakışlı keramiğe, dört-beş parça dışında (bazıları M.Ö. 7. yüzyıl katlarında bulunmuştur), hemen hiç rastlanmamıştır. Van sitadeline 1974'te yaptığımız sondajlarda da —parlak kırmızı astar üzeri ince siyah çizgili bir tek parça dışında— boyalı keramik ele geçirilmemiştir. Buna karşılık Altuntepe'de boyalı keramik M.Ö. 7. yüzyıl katlarında bol sayıda görülür (Emre 1969, lev. IV-V); aynı şekilde M.Ö. 7. yüzyıla tarihlenen Armavir'de de boyalı keramiğe ait güzel ve çok sayıda eser ele geçirilmiştir (Arakelyan 1971, lev. 5-7).

M.Ö. 8. yüzyıla tarihlenen *Bianili keramikleri* incelendiğinde, çok bol sayıda ve özenle yapılmış örneklerin büyük bir kısmını çanak ve testilerin oluşturduğu hemen ilk bakışta göze çarpar; her iki kap tipinin de maden orijinallerin birer kopyeleri olduğu açıktır (bk. Lehmann-Haupt 1907, res. 75; Lehmann-Haupt 1931, 563; Emre 1969, 281, lev. I, 4; 284, res. 16; S. Kroll ve G. Zahlhaas, *Katalog der Ausgestellten Funde, Urartu : ein wiederentdeckter Rivale Assyriens*, München 1976, res. 67). Anlaşılacağı üzere, Urartu çömlek ustaları, tamamen madeni şekillere bağlı kaldıklarından, birkaç kap tipi dışında yeni şekiller aramamışlar ve bu nedenle de çömlek ustalarının hüneri, bir süre sonra tüm artistik hevesleri ortadan kaldıracak şekilde mekanikleşmiştir. Bu durum ise çömlekçiliği kuru, sıkıcı ve monoton bir havaya büründürmüş, değişik kap türleri çok az sayıda ve pek ender olarak yapılmıştır. Ancak çömlekçilikteki bu monoton havanın bir süre sonra, belki de M.Ö. 7. yüzyılın ortalarından itibaren yavaş yavaş dağıtılmağa çalışıldığı ve bunda bir hayli başarı sağlandığı fikrini benim-

olan M.Ö. 7. yüzyılın sonu ya da M.Ö. 6. yüzyılın başına değin değışmeden devam etmiştir. Eğer Bianili keramiği olarak adlandırdığımız kırmızı renkli malların Van bölgesine geliş tarihlerini saptayabilecek olursak, Eski Norgüh sitadelinin tarihlenmesine büyük ölçüde yardımcı oluruz. Ancak araştırmalar, henüz bu tarihi bulmamıza olanak tanımayacak kadar az ve yetersizdirler. Bu arada şunu da belirtmek gerekir ki aşağı Şehir yayılım alanı içinde karşılaştığımız iki odalı ön-avlulu bazı konut tipleri (bk. Res. 2) kentteki yerleşmenin M.Ö. 8. ya da 7. yüzyıllarda da gelişerek devam ettiğine işaret etmektedir.

Eski Norgüh müstahkem mevki ve aşağı kentinin daha kesin bir Şekilde tarihlenmesine yarayacak fazla bir malzemeye sahip değiliz. Bu nedenle ileride yapılacak kazıların daha kesin sonuçlar vereceği inancı içindeyiz⁷¹.

Aşağı Şehir : Eski Norgüh müstahkem mevkiinin doğu, kuzey-doğu ve güney-doğu eteklerinde, yaklaşık olarak 20 hektarlık bir alana yayılmış bulunan aşağı Şehir kalıntıları görölmektedir (Res. 2).

Kuzeyini Erek dağlarının tümüyle kapatmış olması nedeniyle yerleşmeye çok elverişli, korunaklı bir alanda kurulmuştur; güneyi Gürpınar ovasının doğu ucuna açılmaktadır (Lev. XII a). Müstahkem mevkiin doğusundaki Yolaşan köyüne ulaşan doğu-batı yönündeki yol, aşağı kentin kalıntılarını kısmen güney yönde sınırlamak-

siyoruz. Kanımızca boyalı keramikler de çömlükçilikteki bu reform hareketi sırasında, var olan eski-yerli geleneğin canlanması Şeklinde parlamış ve bu suretle de Urartu çömlüğinin monotonluğu büyük ölçüde giderilmiştir (Erzen 1974, not 23). Örneğin, çok iyi parlak kırmızı aşarlı keramiklerin bazıları, sonradan siyah ve sarı boya ile dekore edilmiş (Van ve Adana Bölge Müzelerinde birçok örneğini görmek mümkün), Karmir-Blur *askos*'unda ise yalnızca emzik kısmı, düz parlak kırmızı olarak bırakılmıştır (Piotrovskii 1969, res. 58). Bu örnekler, tek renkli keramiğin monoton havasını dağıtma gayretini iyi bir Şekilde açıklamaktadırlar. Eğer parlak kırmızı Bianili keramiği tekniğinin bu bölgeye başka bir bölgeden gelen istilâcılar tarafından getirilmiş olduğu hususu kesinlik kazanırsa, bu görüş daha da kuvvet bulacaktır.

71 Burney'in Van bölgesindeki bazı tarihsel sorunların çözümlü yönünden çok karamsar bir tavır takınmasına karşılık (Burney-Lang 128), biz onun bu karamsarlığını paylaşmıyor ve yeni araştırmaların 20 yıldan çok daha önce, karanlıktaki pek çok sorunu aydınlatacağına inanıyoruz.

tadır (Lev. XII a). Yerleşme alanının ortasından, kuzey-güney yönünde akan, ince bir dere, sahayı doğu ve batı olmak üzere iki büyük parçaya ayırmaktadır. Müstahkem mevkiin doğu etekleri üzerinde ve aşağı kent yayılım alanının batı sınırında bir su kaynağı yer almaktadır; bu kesimde de tahkimata ait duvarların varlığı az da olsa görülmektedir (Lev. XV b).

Körzüt'e kıyasla daha açık planlar veren Eski Norgüh aşağı kentinde, aynen Körzüt'te olduğu gibi, yapılar tümüyle taştan inşa edilmiştir; kerpiç kullanıldığına işaret eden en küçük bir ize rastlanılmamıştır (Lev. XX b-c). Ortalama 1.00 m ile 1.10 m kalınlığındaki duvarlar, teknik olarak aynen Körzüt'teki gibi, iç ve dış yüzleri düzgün olmayan taşlarla örülmüş, iç kısımları ise daha küçük boylu moloz taşlarla doldurulmuştur.

Şehir planlarından da anlaşılacağı gibi, Eski Norgüh sivil yerleşmesi, aynen Körzüt'te olduğu gibi, şehir planlaması yönünden düzensiz bir plan göstermektedir. Ancak yine de, Eski Norgüh aşağı kenti, düzensiz fakat geniş sokakları ve yerleşme birimlerinin gruplaşmaları yönünden, Körzüt'e kıyasla daha başarılı bir plan uygulaması görünümündedir (Res. 7)⁷².

Yapı gruplarından bazıları çok karmaşık ve sıkışık planlar göstermekle birlikte, bazen düzenli bir plan çerçevesinde uygulanmış, büyük yapı komplekslerine de rastlanır. Örneğin, aşağı şehir doğu kesiminde yer alan biri 30.00 X 22.00 m, öteki ise 25.00 X 25.00 m boyutlarındaki iki yapı, merkezî bir avlunun çevresini üç taraftan kuşatan odalarıyla dikkat çekicidirler.

Eski Norgüh ve Körzüt ile birlikte, yeni saptadığımız Ağaçlık (eski Avzini), Gövelek (eski Ermanis), Giyimli (eski Hırkanis) vb. yerleşme alanlarında (Lev. I), halk tabakasına mensup kişilere ait evlerin genel nitelikleri şöyledir: Temeller basit moloz taşlardan yapılmış, döşemede Karmir-Blur⁷³, Giyimli⁷⁴ ve Bastam'dan⁷⁵ öğrendiğimiz üzere, sıkıştırılmış kil kullanılmıştır. Temel duvarlarının üzerinde yükselen üst duvarlar yine çamurla takviye edilmiş basit

72 Krşl. Kleiss 1970, res. 4.

73 Oghanesyan 1955, res. 5.

74 Erzen 1974, 194 vd.

75 Kleiss 1974, 109, res. 2.

ocak taşlarından yapılmıştır⁷⁶. Saz ve üzeri çamurla örtülmüş dam örtüsü geneldir, ki bu hususu Sargon II'nin canlı ifadeleri de kanıtlamaktadır⁷⁷. Bu evler birbirine bitişik bir düzende yapılmış olup, kente ait bir bütün meydana getirirler ve hemen her zaman avluya benzer açık bir alana açılırlar. Çoğunlukla iki odalı olan bu evlerin iç düzeninde ocaklar, tandırlar, depolama çukuru ve çöp çukurlarıyla küçük ev sunakları önemli öğeleri oluştururlar. Urartu halkının kentleşme çabasının yoğun olduğu alanlarda —Çavuştepe'den de anlaşılacağı üzere— kerpiç tuğlalardan yapılmış evlerde yaşamış olduklarına gerçek gözüyle bakabiliriz.

Yukarıdaki açıklamalarımızdan anlaşılacağı gibi, Urartu'da sivil yerleşmelerin bir bölümü, biçim kaygusundan oldukça uzak, organik bir gelişme ve yayılma göstermektedirler. Bu tipe giren yerleşmelerin biçimlenmesinde, fiziksel çevre ve topografik yapının rol oynadığı hemen ilk bakışta anlaşılır. Ancak tüm Urartu yerleşmeleri düzensiz ve biçimsel kaygudan uzak olarak gelişmemişlerdir. Örneğin, Transkafkasya'da Karmir-Blur⁷⁸, Kuzey-batı İran'da Dutschgagi⁷⁹ ve son olarak Van'ın kuzeyindeki Zernakitepe⁸⁰, düzgün planları, dik kesişen cadde ve sokaklarıyla dikkati çekerler (Lev. XXI a-b). Bu tipe giren yerleşmelerde düzenli bir yol örgüsü vardır. Zernakitepe'de açıkça görüldüğü üzere⁸¹ adalarda (*insulae*) yer alan evler aynı büyüklükte ve standart bir plan çerçevesinde inşa edilmişlerdir. Batının «ızgara planlı» ya da «Hippodamos planlı» kentleriyle karşılaştırılabilen⁸² bu yerleşmelerin planlanmasında devlet otoritesinin çok önemli bir rol oynadığı, ev planlarının boyut ve planlarındaki standardizasyondan hemen ilk bakışta anlaşılacaktır. Bunlardan Zernakitepe'nin —kanımızca biraz erken olarak— bir Urartu askerî garnizon kenti olduğu ileri sürülmekle birlikte⁸³, Kar-

76 Bk. Erzen 1974, res. 14; krşl. S. Kroll, *Archaeology* 25, 1972, 297.

77 *LAR* II, 165.

78 Oghanesyan 1955, res. 1; Barnett-Watson 1952, 132.

79 Kleiss 1968, 17, lev. 4/2; Kleiss 1969, 8.

80 Burney-Lawson 1960, 185 vdd.; Nylander 1965, 141 vdd.; Kleiss 1976, 39; Burney-Lawson 1960, 180'de Yukarı Anzaf aşağı şehrinin bir dereceye kadar Zernakitepe'ye benzediğine değinirler.

81 Burney 1957, 49 vd., res. 11; Burney-Lawson 1960, res. 186, 187.

82 Kleiss-Hauptmann 1976, 10, no. 12; Kleiss 1976, 39.

83 Nylander 1965, 153; Kleiss 1969, 8; Kleiss 1976, 39.

mir-Blur ve Dutschgagi'nin sivil halkın yerleşmesine tahsis olunduğu gayet belirgindir.

Bütün bu anlatılanlardan sonra şu önemli hususu belirtmek gerekir : Urartu'da sivil halkın yerleşme yerleri ya düzensiz ya da devlet otoritesinin baskısıyla düzenli planlara sahiptir. Izgara planlı ya da düzenli plan gösteren yerleşmeleri, Urartu krallarının uygulamış olduğu yerleşme politikalarıyla ilişkiye sokmak mümkündür. Örneğin, Menua, Argiştı I ve Rusa II'nin çeşitli komşu yörelerden getirdiği halk kitlelerini Urartu toprakları üzerinde yerleşmeğe zorladığını, yazıtlardan öğrenmekteyiz⁸⁴. Nitekim, Karmir-Blur kalesi ve eteklerindeki sivil yerleşme de bu politikanın bir ürünü olarak ortaya çıkmış olabilir. Yani denilebilir ki düzenli plan gösteren şehirler, devlet tarafından, yeni göçmenler için hazırlanmış olup⁸⁵, yerli halk kitleleri ise düzensiz planlı kentlerde oturmaktaydılar ve göçmenlere kıyasla belirli bir özgürlüğe sahiptiler.

Bu durum, Urartu devlet düzeni hakkında da bazı ipuçları edinmemizi sağlamaktadır. Şöyle ki; tarihsel kaynaklar Uruatri ve Nairi beylikleri devresi ve Urartu krallığının ilk yıllarında Doğu Anadolu'da konfederasyonel bir devlet düzeninin var olduğuna işaret etmektedirler. Ancak, özellikle M.Ö. 7. yüzyılda Urartu devletinde merkezî devlet düzeni açısından önemli ilerlemelerin kaydedilmiş olduğu anlaşılmaktadır : Gerek uzak bölgelere değin yayılmış düzenli kent planları ve gerekse standart planlı kalelerin ortaya çıkmağa başlaması, merkezî devlet otoritesinin uzak coğrafi bölgeleri de kapsamı içine almağa başladığını göstermektedir.

Bütün bunlardan anlaşılacağı üzere, Urartu uygarlığında köklü bir şehircilik anlayışıyla karşılaşmaktadır, ki bu husus gayet önemlidir. Çünkü şehirleşmede karşılaşılan bu köklü gelenek göz önüne alınmadan yapılacak çalışmalarla, Urartu kültürünün kökeni konusunda sağlıklı sonuçlar elde etmek çok zor ve hatta olanaksızdır.

Son olarak biz Urartu kalelerinin yer seçiminde rol oynayan bazı önemli etkenler ve kale tipleri üzerinde kısaca durmak istiyoruz.

84 UKN no. 28; 127 II; 278; HChI no. 16; Balkan 1960, 150.

85 T. Beran, Urartu, H. Schmökel, *Kulturgeschichte des alten Orient*, 1961, 618 vd.; Piotrovskii 1969, 197 vd.

Bir ovayı, ovadan geçen yolları, stratejik kavşak ve kilit noktalarını kontrol altında tutan Urartu kaleleri, genellikle yüksek sıradağların ovaya ya da yaylaya açılan hakim bir uzantısı üzerinde ve gerilerindeki yüksek engebelere bir boyunla bağlanmış olan tepelerde inşa edilmiştir : Örneğin, Bastam⁸⁶, Çavuştepe⁸⁷, Toprak-kale⁸⁸, Yukarı Anzaf⁸⁹, Patnos⁹⁰ vb⁹¹. Titizlikle seçilen bu stratejik noktalar, özellikle savunma stratejisi yönünden önem taşırlar.

Yukarıda, Körzüt de dahil olmak üzere, birçok Urartu kalesinin yer seçiminde ortak topografik özelliklerden yararlandığını açıklamaya çalıştık : Yüksek bir dağ blokunun alçak ve kayalık uzantılarından biri üzerinde kurulmuş ve gerisindeki dağa bir boyunla bağlanmış bulunan bu tahkimat tesislerine *tepe kaleleri* adını verebiliriz. Ancak tüm Urartu kalelerinin yer seçiminde aynı kurala bağlı kalınmış değildir. Çünkü Altıntepe⁹², Van Kalesi⁹³, Kuzey-batı İran'daki Kız Kalesi⁹⁴ ve Tatvan kalelerinin topografik yapıları, yukarıdaki kuraldan ayrılan özellikler taşırlar. Çünkü sözü edilen bu kalelerin hiç biri sırtlarını, kendilerinden daha yüksek bir doğal engebeye yaslamamışlardır. Bu kalelerin ortak özellikleri, çevresi düz-ovalık bir kesimde, tek başına yükselen bir tepe üzerinde kurulmuş olmalarıdır, ki bunlara *münferit tepe kaleleri* adını verebiliriz.

Urartu kalelerinin topografik durumları incelenecek olursa, daima bu iki tip özellikle karşılaşılacaktır; örneğin, ovaya ya da bir dağın etekleri/yamaçları üzerinde kurulmuş kalelere hiç rastlanmaz. Daima tepe üstlerinde kurulan bu kalelerden münferit tepe kalelerinin, savunma yönünden ilkinе kıyasla daha zayıf tarafları olduğu da açıktır. Çünkü, kalelerin bağıntılı bulunduğu doğal engebeler, yalçın kayalıklar, tepeler ve sıradağlar savunma için birer tabya görevini yapmaktadırlar. Asur krallarından Salmanassar III

86 Kleiss 1970, res. 1; Kleiss 1974, 108, res. 1.

87 Erzen 1973, 67.

88 Erzen, *ArchAnz.* 1962, res. 2.

89 Burney-Lawson 1960, 178 vdd.

90 Balkan 1960, 133.

91 Bk. Kleiss, *AMI N.F.* 4, 1971, res. 8, 14, 17; Kleiss, *AMI N.F.* 6, 1973, res. 25, 27; Kleiss, *AMI N.F.* 7, 1974, res. 16, 20, 22; Kleiss, *AMI N.F.* 8, 1975, res. 2, 5, 9, 12, 19.

92 Özgüç 1966, lev. VII, 1-2.

93 Lehmann-Haupt 1926, 16-17 arasındaki levha; 128-129 arasındaki levha.

94 Kleiss, *AMI N.F.* 6, 1973, 86, res. 6, lev. 16/3.

(M.Ö. 858-824) Şamsi-Adad V (M.Ö. 823-811), Tiglat-Pileser III (M.Ö. 744-727) ve Sargon II'nin (M.Ö. 721-705) seferlerini anlatan analelerinde bu fikrimizi açıkça destekleyen tasvirler vardır : Salmanassar III'ten beri Asur saldırıları sırasında, köy ve kasabaları yıkılan halk ile kaleleri ele geçirilen Urartu askerleri, tırmanılması ve izlenilmesi çok güç olan sarp dağlara sığınmışlardır⁹⁵.

Doğal engebelerle bağıntılı olmayan savunma tesisleri tümüyle kuşatılabilirler. Ancak, bir tarafını yalçın korunaklara yaslayan bir kalenin tümüyle kuşatılması çok güç ve hatta olanaksızdır. Kale herhangi bir zayıf noktasından ele geçirildiğinde, savunma yapanlar kolaylıkla bu tepelere ve dağlara çekilebilirler. Düşmana kıyasla bu doğal engebeleri çok iyi tanıyan kale sakinleri ve ovada yaşayan halk, kademeli olarak yükseklere tırmanırken, mükemmel bir şekilde savunma yapabilme olanağına sahiptir : Örneğin, düşman üzerine yuvarlanacak kayalar savunmada en basit bir silah gibi kullanılabilir. Ovada, silahsız ve bu nedenle savunmasız bulunan sivil halk, bu taktik sonucu düşmana karşı bizzat savaş yapabilecek ve kendini koruyabilecek bir duruma gelmektedir. Nitekim, Xenophon da Doğu Anadolu yöresindeki yerli halkın bu tarz savunmasını canlı bir şekilde anlatmaktadır⁹⁶.

95 Salmanassar III'ün üçüncü saltanat yılında Arzaşkun'a karşı düzenlediği sefer (LAR I, parag. 605; G.W. Lambert, AS 11, 1961, 147, 149) hakkında verdiği bilgiler bu konuda tipik bir örnek teşkil ederler : «...Şiddetli savaşım ve güçlü silâhlarımın dehşetiyle karşılaşınca Urartulu Arramu korkuya düştü. Kentini terk etti ve Adduri dağına tırmandı. İzleyerek dağlara tırmandım ve dağların üzerinde müthiş bir savaş verdim... Arramu dağın tırmanılması güç olan bir kısmına çıkarak hayatını kurtardı...». Ayrıca bk. LAR I, parag. 598, 718, 813; LAR II, parag. 151.

96 Anabasis IV 1, 2-4'te dağların stratejik önemine şu sözlerle değinilmektedir : «...Irmak boyunca ilerlemeğe de ırmağın kenarından itibaren dindik yükselen Kardukh dağları olanak tanımıyordu. Bunun üzerine komutanlar dağları aşmaktan başka çare olmadığına karar verdiler... Kardukhlar ülkesine yürürken düşmana gözükmeğe ve onlar henüz dağ tepelerini tutmadan onların ilerisine geçebilmeğe çalıştılar...». IV 1, 7-8'de dağlara çekilme taktiği için aynen şu bilgi verilir : «...Dağ aşıldıktan sonra vadiler ve boğazlarda bulunan köylere doğru yürüdü. Bunun üzerine Kardukhlar evlerini bıraktılar, çoluk ve çocuklarıyla dağlara kaçtılar...». IV 1, 16'da da taş yuvarlama suretiyle yapılan savunmaya şu sözlerle değinilmektedir : «...Yol bir geçide düşerse Kardukhlar yakından taş ve ok yağdıyorlardı...». IV 11, 3-4 «...Ardçılar, yamaca varmadan geçilmesi gerekli olan sel yatağına gelince, düşmanlar bir yük arabasını doldurmağa yeterli büyüklükte kayalar ve irili ufaklı taşlar yuvarladılar; bunlar düşerken kayalara çarpıyor ve parçalanıyordu. Bu yüzden boğazın giriş yerine yaklaşmak

Kalelerin bağıntılı bulunduğu bu doğal engebelerin zirveleri aynı zamanda bir haberleşme ve gözetleme noktalarıdır. Kritik dönemlerde ovaya hakim olan bu noktalardan bölgeyi gözetleme olanağı vardır; örneğin, Muradiye yönünden gelecek bir düşman saldırısını Köseveli dağının tepelerinde yakılacak olan ateşle ovada yaşayan sivil halka ve Körzüt kalesindeki garnizona kolayca bildirmek mümkündür. Xenophon, Doğu Anadolu'da eskiçağda bu tarz bir haberleşmenin varlığına da değinmektedir⁹⁷.

Bütün bunlardan anlaşılacağı üzere, yüksek dağların uzantıları üzerindeki tepelerde inşa olunan kaleler, münferit tepe kalelerine kıyasla savunmaya çok daha elverişli koşullara sahiptirler. Nitekim bu görüşten hareketle, Urartu krallığının başkenti Tuşpa (Van Kalesi), M.Ö. 8. yüzyıldan sonra stratejik önemini yitirmiş ve yeni başkent Zimzim dağlarının bir ön uzantısını meydana getiren Toprakkale (eski *Rusahinili*) kayalığı üzerinde kurulmuştur⁹⁸.

Gerek Xenophon'un anlatımları ve gerekse Asur belgelerinden elde edilen bilgilerin karşılaştırılması sonucunda, Doğu Anadolu insanının, doğanın kendisine tanıdığı avantajları yüzyıllar boyu gayet etkili bir silah olarak kullanmış olduğunu açık bir şekilde anlamaktayız.

bile mümkün değildi...»; ayrıca bk. Anabasis IV 11, 20 ve IV VII, 4-14. Xenophon'un bu dağ kavimlerinin savaş taktiklerine karşı söylediği sözler de gayet ilginçtir: IV VI, 12-17 «...Savaş yapmadan bir dağa tırmanmak, ovada düşmanlar tarafından sarılarak ilerlemekten daha iyidir... Düşmanın, dağda kendileriyle aynı yükseklikte olduğumuzu görünce, fazla direniş göstermeyeceğini umuyorum. Nasıl ki şimdi bile bulunduğumuz bölgeye inmeğe cesaret edemiyorlar».

97 *Anabasis IV 1, 11 «...Karduklar dağ tepelerine ateşler yaktılar ve birbirlerini gözden kaybetmediler...» IV 1V, 9 «...ordugâhtan dışarıda dolaşmış olan birkaç kişi, geceleyin birçok karakol ateşi gördüklerini bildirdiler...» IV 1V, 22 «...Düşmanlar dağların ele geçirildiğini anlayınca bütün gece uyanık kaldılar. Birçok karakol ateşi yaktılar...»*

98 *UKN* no. 268; karşı. Lehmann-Haupt 1931, 163 vdd.

BİBLİYOGRAFYA

Akurgal 1968

E. Akurgal, *Urartäische und altiranische Kunstzentren* (Ankara 1968).

Arakelyan 1971

B.N. Arakelyan, «Alcuni Risultati della Ricerca Archeologica ad Armavir», *Studi Micenei ed Egeo-Anatolici* 14, 1971, 41-55.

Balkan 1960

K. Balkan, «Patnos Yakınındaki Aznavurtepe'de Bulunan Urartu Tapınağı ve Kitabeleri», *Anatolia* 5, 1960, 133-158.

Barnett-Watson 1952

R.D. Barnett ve W. Watson, «Russian Excavations in Armenia», *Iraq* 14, 1952, 132-147.

Bilgiç-Öğün 1964

E. Bilgiç ve B. Öğün, «1964 Adilcevaz Kef Kalesi Kazıları», *Anatolia* 8, 1964/66, 65-92.

Burney 1957

C.A. Burney, «Urartian Fortresses and Towns in the Van Region», *AS* 7, 1957, 37-53.

Burney 1966

—————, «A First Season of Excavations at the Urartian Citadel of Kayalıdere», *AS* 16, 1966, 55-111.

Burney 1972

—————, «Urartian Irrigation Works», *AS* 22, 1972, 179-186.

Burney-Lang

C.A. Burney ve D.M. Lang, *The Peoples of the Hills, Ancient Ararat and Caucasus* (London 1971).

- Burney-Lawson 1960
C.A. Burney ve G.R.J. Lawson, «Measured Plans of Urartian Fortresses», *AS* 10, 1960, 177-196.
- Dinçol 1976
A.M. Dinçol, «Die neuen urartäischen Inschriften aus Körzüt», *IstMitt* 26, 1976, 19-30.
- Emre 1969
K. Emre, «Altın-tepe'deki Urartu Seramiği», *Belleten* 131, 1969, 279-289.
- Erzen 1973
A. Erzen, «Çavuştepe Kazıları», *Türk Tarih Kongresi* 7, 1973, 66-69.
- Erzen 1974
———, «Giyimli Bronz Definesi ve Giyimli Kazısı», *Belleten* 150, 1974, 191-213.
- HChI
F.W. König, *Handbuch der Chaldischen Inschriften*, *Archiv für Orientforschung*, Beiheft 8 (Graz 1955-57).
- Kleiss 1968
W. Kleiss, «Urartäische Plätze in Iranisch-Azerbaidjan», *IstMitt* 18, 1968, 1-44.
- Kleiss 1969
———, «Urartäische Architektur und Kunst», *Barra-sihâ-ye Târikhi* 1969, 1-10.
- Kleiss 1970
———, «Ausgrabung in der urartäischen Festung Bastam (Rusahinili) 1969», *AMI N.F.* 3, 1970, 7-65.
- Kleiss 1974
———, «Die urartäischen Anlagen in Bastam», *AMI N.F.* 7, 1974, 107-114.
- Kleiss 1976
———, «Urartäische Architektur», *Urartu: ein wiederentdeckter Rivale Assyriens* (München 1976), 28-44.

Kleiss-Hauptmann 1976

W. Kleiss ve H. Hauptmann vd., *Topographische Karte von Urartu* (Berlin 1976).

Kroll 1970

S. Kroll, «Die Keramik aus der Ausgrabung Bastam 1969», *AMI N.F.* 3, 1970, 67-92.

LAR

D.D. Luckenbill, *Ancient Records of Assyria and Babylonia I-II* (Chicago 1926/27).

Lehmann-Haupt 1907

C.F. Lehmann-Haupt, *Materialien zur älteren Geschichte Armeniens und Mesopotamiens* (Berlin 1907).

Lehmann-Haupt 1926

———, *Armenien einst und jetzt II/1* (Berlin 1926).

Lehmann-Haupt 1931

———, *Armenien einst und jetzt II/2* (Berlin 1931).

Nylander 1965

C. Nylander, «Remarks on the Urartian Acropolis at Zernaki Tepe», *Orientalia Suecana* 14-15, 1965/66, 141-154.

Oghanesyan 1955

K.L. Oghanesyan, *Karmir-Blur IV : Arkitektura Teişebaini* (Erevan 1955).

Özgüç 1966

T. Özgüç, *Altintepe I : Mimarlık Anıtları ve Duvar Resimleri* (Ankara 1966).

Piotrovskii 1966

B.B. Piotrovskii, *Il Regno di Van, Urartu* (Roma 1966).

Piotrovskii 1969

———, *Urartu* (Geneva 1969).

Tarhan 1975

M.T. Tarhan, «Urartu Merkezlerinde Ortaya Çıkarılan Kerpiç Mimarinin Korunması ve Onarımı Hakkında Öneriler»,

Mimarlık Tarihi ve Restorasyon Enstitüsü Bülteni 4, 1975, 44-55.

Thureau-Dangin 1912

F. Thureau-Dangin, *Une relation de la huitième campagne de Sargon* (Paris 1912).

UKN

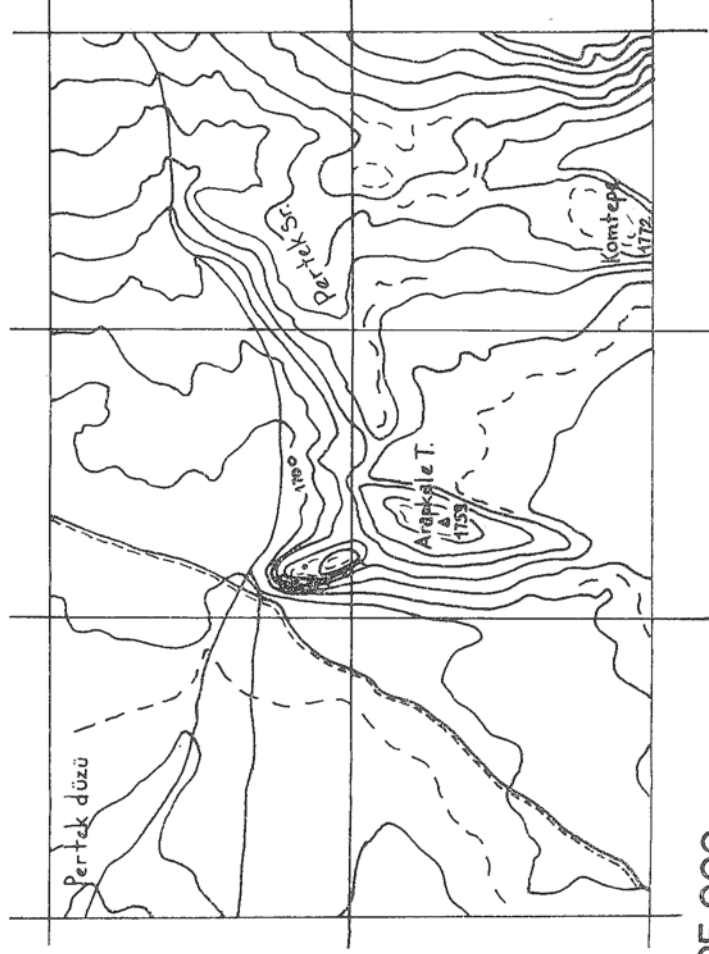
G.A. Melikişvili, *Urartskie Klinoobraznye Nadpisi* (Moskva 1960).

von der Osten 1952

H.H. von der Osten, «Die urartäische Töpferei aus Van und die Möglichkeiten ihrer Einordnung in die anatolische Keramik I», *Orientalia N.S.* 21, 1952, 307-328.

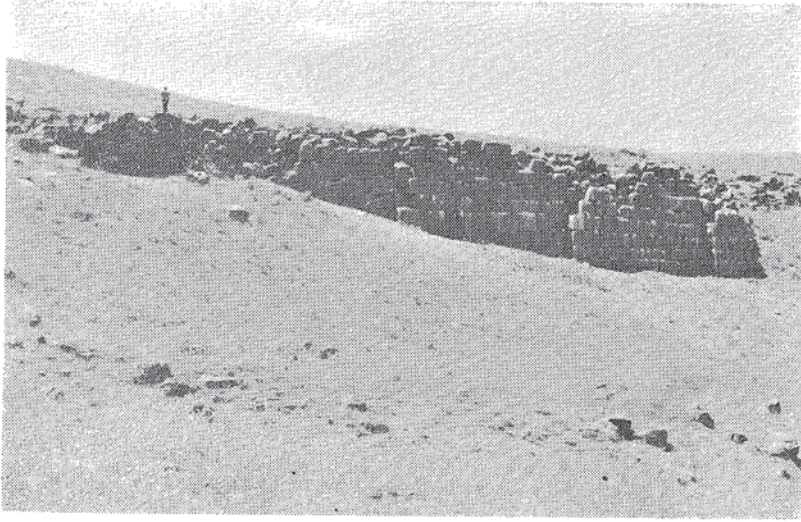

Van bölgesinde araştırılan merkezleri gösteren harita.

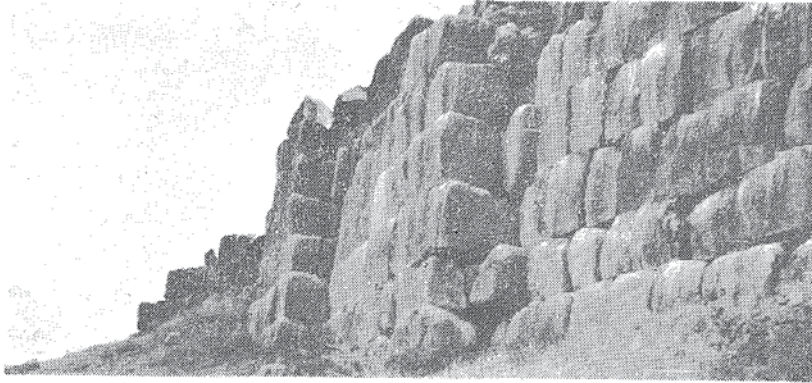

Ölçek: 1/25 000

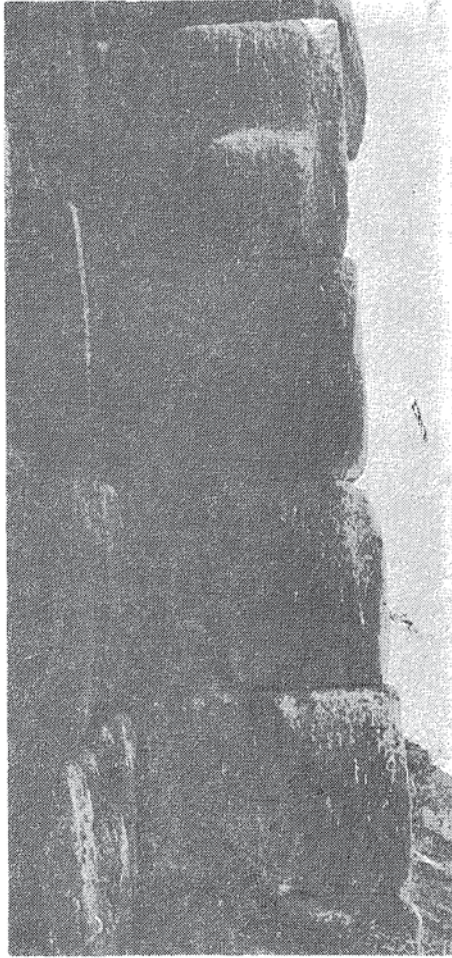
Körzüt kalesi ve yakın çevresi topografik haritası.

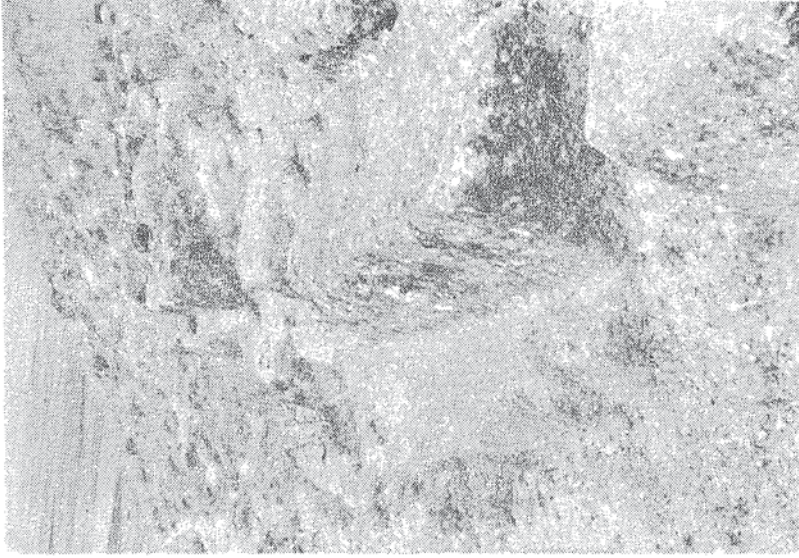
- a) K rzt, kuzey-doğudan genel görünüş.
b) K rzt, güney-doğudan genel görünüş.

a-b-c) Körzüt, kuzey-doğu surlar.

a-b) Körzüt, geriye doğru kademeli bindirme tekniği (detay).

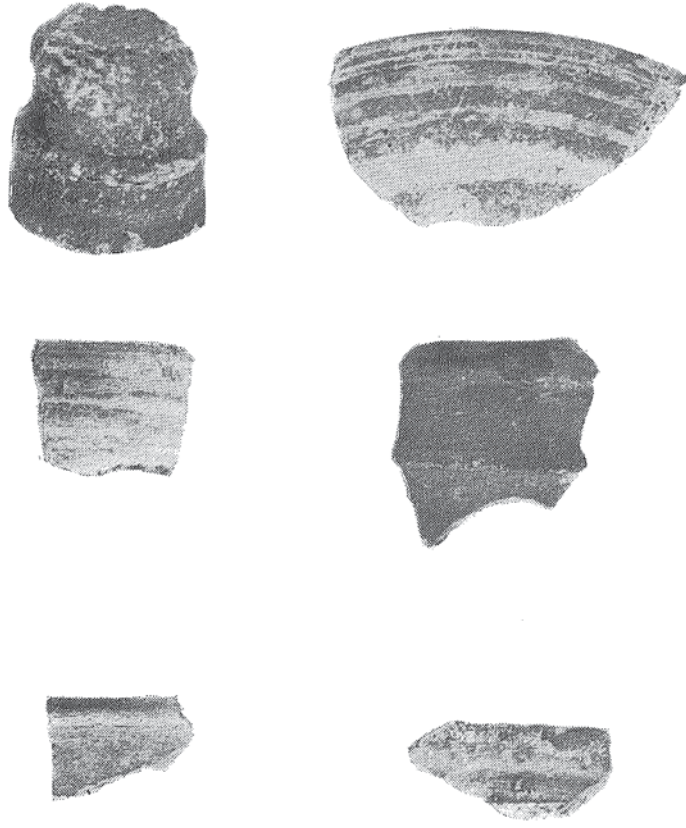
a-b) K r z t, güney-batı surlara ait anakayaya oyulmuş temel yatakları.

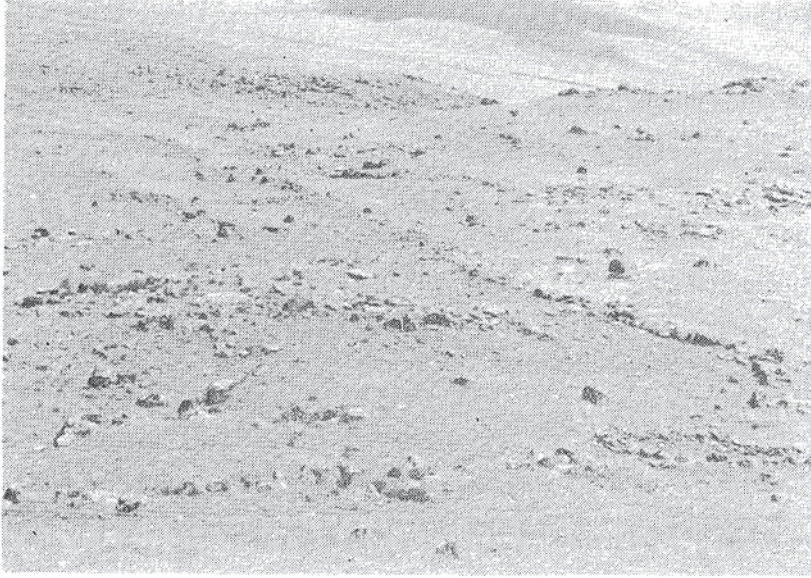
- a) Krgt surundan kaba rustikal bir blok.
b) Körzüt, güney surlara ait anakayaya oyulmu temel yatakları.

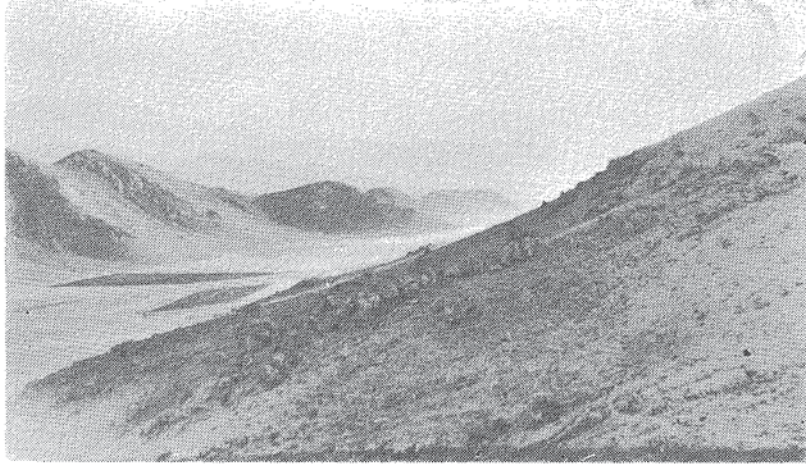
Van kalesi, sitadel kuzey surundan detay.

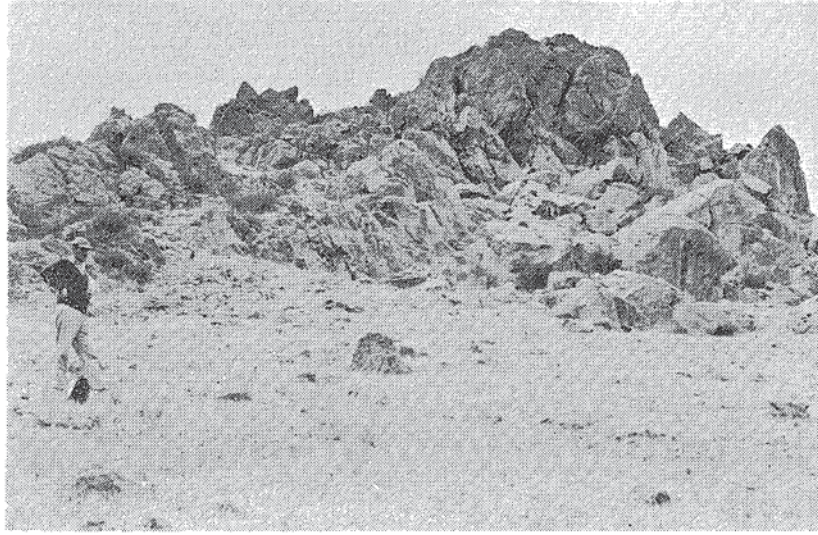
Körsüt'ten keramik parçaları.

a-b) Körzüt, aşağı Őehirdeŋ taş duvar kalıntılari.

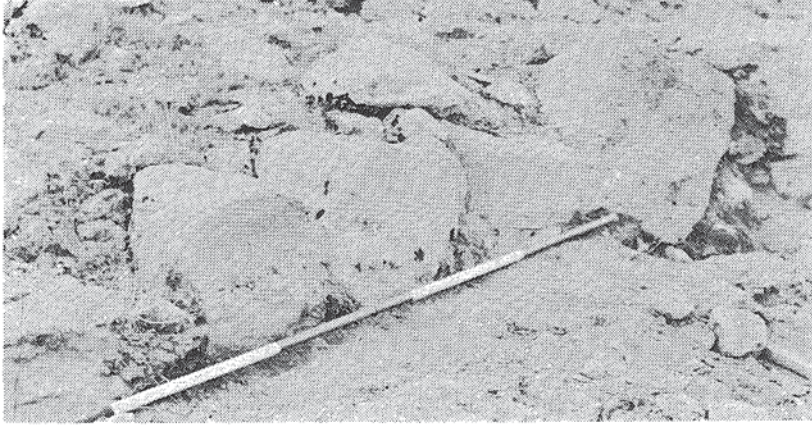
a-b) Eski Norgüh sitadelinden Van-Hoşap yolu ve Çavuştepe'nin görünüşü.

a) Eski Norgüh'ten Gürpınar ovası ve yerleşme alanı.
b) Eski Norgüh sitadeli (güneyden).

Eski Norgüh sitadeli, önde taş duvar kalıntısı.

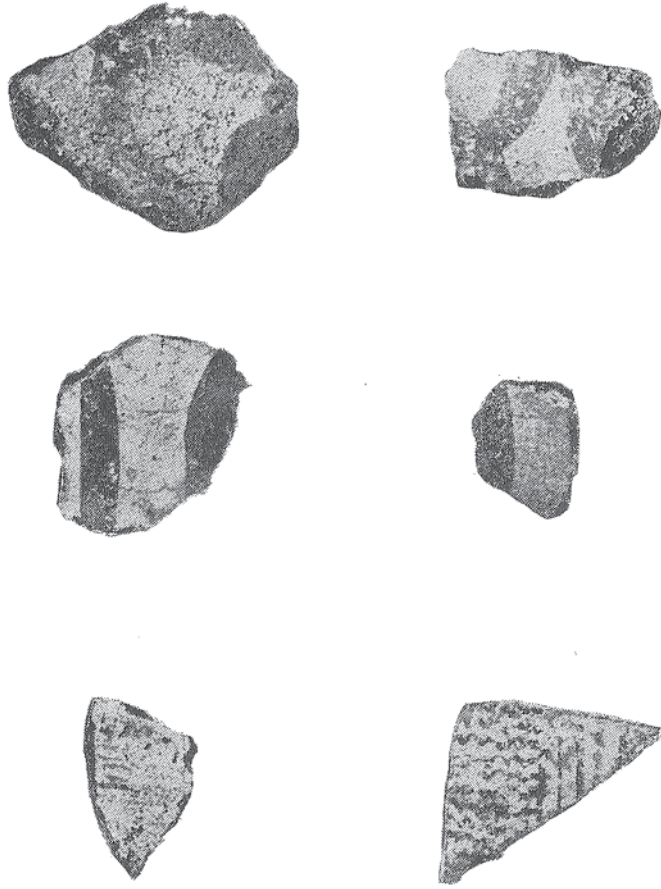
- a) Eski Norgüh sitadeli ve Gürpınar ovası.
b) Eski Norgüh sitadeliinden taş duvar işçiliği.

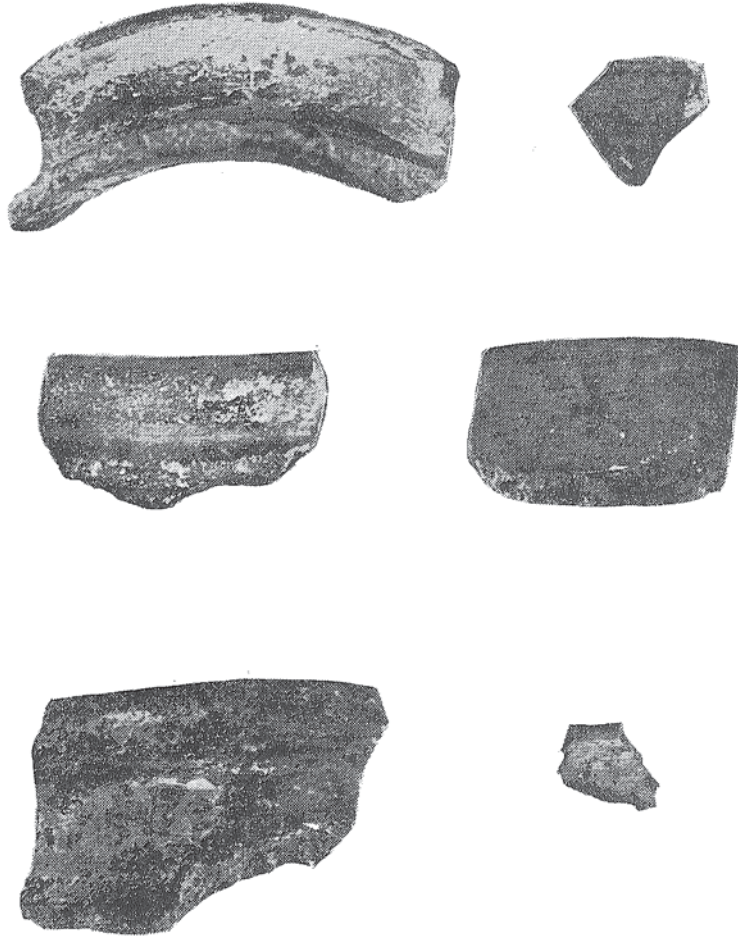
- a) Sitadelden taş duvar işçiliği.
b) Doğu etekteki taş duvar işçiliği.

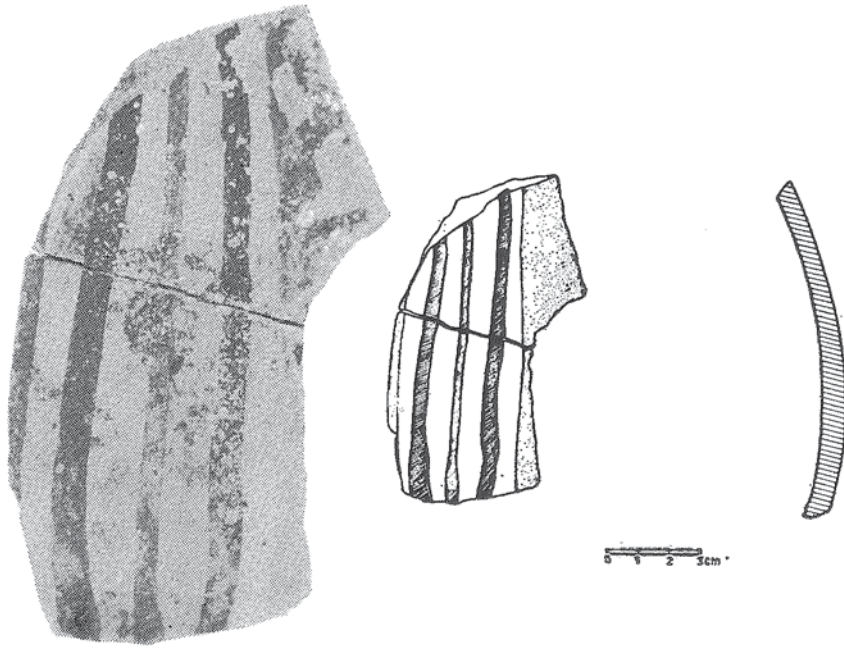
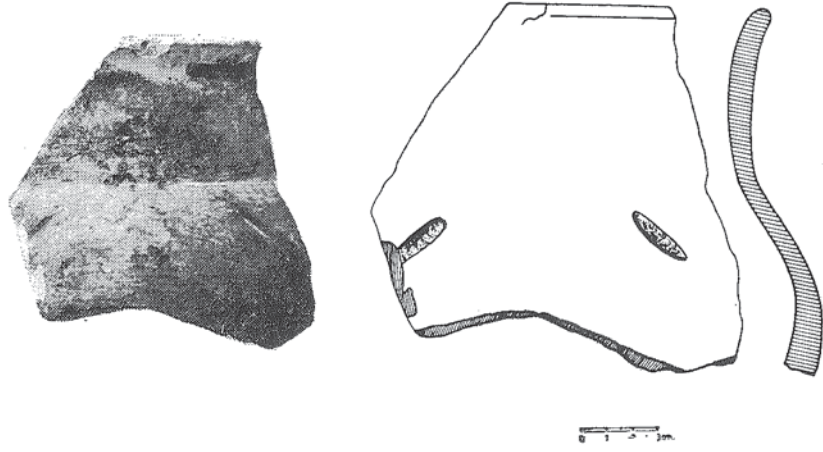
Tutmaç (Bohanis) kalesinden taş duvar işçiliği.

Eski Norgüh, polikrom keramik parçaları.

Eski Norgüh, monokrom keramik parçaları.

a-b Norgüh'ten İlk Tunç çağ kaplarını andıran keramiğin fotoğraf ve kesiti.
c-d Toprakkale çok renkli keramiğinin fotoğraf ve kesiti.

a-b-c) Eski Norgüh sitadelinden aşağı ŝehre ait kalıntuların görünüşü.

a) Zernakitepe'den genel görünüş.
b) Zernakitepe'den bir cadde.